

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ, ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΙΔΑΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ – ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥΣ

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΜΠΑΛΙΟΓΛΟΥ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ/2020

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ, ΟΠΩΣ ΤΗΝ ΕΙΔΑΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ – ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΤΟΥΣ

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία (ΜΑ) στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΜΠΑΛΙΟΓΛΟΥ

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ/2020

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Στυλιανή Μπαλιόγλου, 2020

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Σελίδα Εγκυρότητας

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Στυλιανή Μπαλιόγλου

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Η Σοβιετική Ένωση, όπως την είδαν οι Έλληνες πολιτικοί και λογοτέχνες – διανοούμενοι μετά την επίσκεψή τους.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …… από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος) Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αικατερίνη Παπαζαχαρία, Λέκτορας

Υπεύθυνη Δήλωση

Η Στυλιανή Μπαλιόγλου, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η Σοβιετική Ένωση, όπως την είδαν οι Έλληνες πολιτικοί και λογοτέχνες – διανοούμενοι μετά την επίσκεψή τους», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως στόχο την άντληση πληροφοριών για τη Σοβιετική Ένωση, μέσα από την καταγραφή των εντυπώσεων των Ελλήνων λογοτεχνών-διανοούμενων και πολιτικών που την είχαν επισκεφθεί .

Αρχικά, θα πρέπει να τονιστεί ότι καταγράφονται οι εντυπώσεις των εξής λογοτεχνών – διανοούμενων: Του Γιάννη Ρίτσου, της Διδώς Σωτηρίου, του Στρατή Μυριβήλη, του Άγγελου Τερζάκη και της Ρόζας Ιμβριώτη καθώς και των εξής πολιτικών: Του Μανώλη Γλέζου και του Μιχάλη Κύρκου. Από τους προαναφερόμενους λογοτέχνες – διανοούμενους και πολιτικούς όλοι συντάσσονταν ιδεολογικά με τον κομμουνισμό, εκτός του Στρατή Μυριβήλη και του Άγγελου Τερζάκη. Επίσης, η περίοδος που επισκέφθηκαν τη Σοβιετική Ένωση οι συγκεκριμένοι λογοτέχνες – διανοούμενοι και πολιτικοί, ήταν η περίοδος που ξεκίνησε να λαμβάνει χώρα σε αυτήν η διαδικασία της αποσταλινοποίησης. Χρειάζεται επίσης να σημειωθεί, ότι οι πληροφορίες αντλήθηκαν μέσα από άρθρα και κείμενα των συγκεκριμένων λογοτεχνών- διανοούμενων και πολιτικών στις εφημερίδες Η Αυγή, Το Βήμα, Τα Νέα και Ριζοσπάστης. Ακόμη, αντλήθηκαν από το περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης , καθώς και από δευτερεύουσα βιβλιογραφία.

Εν κατακλείδι, μέσα από την καταγραφή των εντυπώσεων των συγκεκριμένων Ελλήνων λογοτεχνών – διανοούμενων και πολιτικών καθίσταται εμφανές ότι εκφράστηκαν με θετικά λόγια για τη Σοβιετική Ένωση. Καθώς εξέφρασαν το θαυμασμό τους, τόσο για το σοβιετικό λαό όσο και για τις προόδους της σοβιετικής κοινωνίας σε διάφορους τομείς. Επίσης μέσα από τις εντυπώσεις ορισμένων εξ' αυτών μπορεί να αντιληφθεί κανείς και τη μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση που υπήρχε στη σοβιετική κοινωνία την περίοδο της επίσκεψης τους, η οποία σχετιζόταν με τη διαδικασία της αποσταλινοποίησης. Άλλωστε η διαδικασία της αποσταλινοποίησης γίνεται αντιληπτή και από τα ανοίγματα που είχε κάνει η Μόσχα προς άλλες χώρες και προς ομάδες ατόμων που ιδεολογικά δεν συντάσσονταν με την ίδια. Καθώς εκείνη την περίοδο το σοβιετικό κράτος είχε καλέσει στη Σοβιετική Ένωση και ένα σύνολο συντηρητικών Ελλήνων λογοτεχνών που ιδεολογικά δεν συντάσσονταν με τον κομμουνισμό. Και μάλιστα εκείνη την εποχή είχαν αρχίσει να εκδίδονται στη Σοβιετική Ένωση ελληνικά λογοτεχνικά έργα ακόμα και συγγραφέων που δεν ήταν αριστεροί. Άλλωστε το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ είναι του Στρατή Μυριβήλη , που

είχε υπάρξει αντικομμουνιστής, αλλά παρ' όλα αυτά το βιβλίο του "Η Ζωή εν Τάφω", είχε κυκλοφορήσει και στη Σοβιετική Ένωση το 1961.

Abstract

The current dissertation aims to obtain information about the Soviet Union through the recordings of the impressions of Greek writers – intellectuals and politicians who had visited it.

First of all, it should be emphasized that the impressions of the following writers – intellectuals are recorded: Giannis Ritsos, Dido Sotiriou, Stratis Myrivillis, Angelos Terzakis and Roza Imvriotis, and of the following politicians: Manolis Glezos and Michalis Kyrkos. Of the aforementioned writers – intellectuals and politicians, all were ideologically aligned with communism, except Stratis Myrivillis and Angelos Terzakis. In addition to the time these writers – intellectuals and politicians had visited the Soviet Union; it was also the time when the elimination of Stalin's ideologies began to take place. It should also be noted, that the information were obtained from articles and texts of the specific writers – intellectuals and politicians from the following newspapers AVGI, VIMA, NEA, RIZOSPASTIS. Also, they were obtained from the magazine Art Review, as well as from secondary bibliography.

In conclusion, through the recording of the impressions of the specific Greek writers – intellectuals and politicians, it is clearly that they expressed of positive words about the Soviet Union. As they had expressed their admiration both for the soviet people and for the progress of the soviet society in various fields. It is also clear, from the impressions of some of them, the liberalization that existed in the Soviet society at the time of their visit, which was related with de – stalinization process. Besides, the process of de – stalinization is perceived when Moscov has invited other countries and groups of people who ideologically did not agree with it. As the soviet state at that time had invited a group of conservative Greek writers who did not support communism. In fact, at that time, Greek literacy had worked well, even those of non- leftist writers had begun to be published in the Soviet Union. After all, the most vivid example here is that of Stratis Myrivillis, who had been an anti- communist, but nevertheless his book "Life in the Tomb" had been published in the Soviet Union in 1961.

Ευχαριστίες

Με την παρούσα διπλωματική εργασία ολοκληρώνονται οι σπουδές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών στην Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή ιστορία.

Αρχικά, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες σε όλους τους καθηγητές μου, καθώς η συμβολή τους στα γνωστικά αντικείμενα που παρακολούθησα ήταν καθοριστική για την ολοκλήρωση των σπουδών μου.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου και επιβλέποντα στην παρούσα διπλωματική εργασία κο Κυριάκο Ιακωβίδη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας καθώς και για την καθοδήγηση που μου προσέφερε σε όλα τα στάδια εκπόνησης της εργασίας, με τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις του.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να δώσω στη μητέρα μου, στους φίλους μου και στους συναδέλφους μου, για την υπομονή τους.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές μου και ιδιαίτερα την ομάδα διπλωματική Πάφος 2020, καθώς κατά τη διάρκεια εκπόνησης των διπλωματικών μας εργασιών μοιραστήκαμε όλα τα άγχη μας.

"Αφιερωμένη στη μνήμη του πατέρα μου, της νονάς μου και της θείας μου"

Περιεχόμενα

Σελ.

Εισαγωγή ……. 9

1ο Κεφάλαιο: Συνοπτική περιγραφή της ιστορικής πορείας της Σοβιετικής Ένωσης……. 13

2ο Κεφάλαιο: Οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις στο πέρασμα του χρόνου... 21

3ο Κεφάλαιο: Οι απόψεις Ελλήνων λογοτεχνών και συγγραφέων για τη Σοβιετική Ένωση……..…… 28

3.1 Γιάννης Ρίτσος……... 28

3.2 Διδώ Σωτηρίου……... 35

3.3 Στρατής Μυριβήλης…… 41

3.4 Άγγελος Τερζάκης…….. 45

3.5 Ρόζα Ιμβριώτη……. 51

4ο Κεφάλαιο: Οι απόψεις Ελλήνων πολιτικών για τη Σοβιετική Ένωση σε συνδυασμό με τις προαναφερόμενες τοποθετήσεις των λογοτεχνών..... 59

Συμπεράσματα……..…… 68

Πρωτογενείς πηγές / Τύπος / Βιβλιογραφία……..……..…….. 76

Διαδικτυακές πηγές……..……. 80

Εισαγωγή

Η Σοβιετική Ένωση αμέσως μετά τη γέννησή της αποτέλεσε αντικείμενο έντονου ενδιαφέροντος για πολλά άτομα άλλων κοινωνιών και χωρών. Αυτό το ενδιαφέρον είχε εκφραστεί μάλιστα, εκ μέρους πολλών πολιτικών, αλλά και ανθρώπων των τεχνών και των γραμμάτων. Ως προς αυτήν την διάσταση εξάλλου, η περίπτωση πολλών Ελλήνων πολιτικών και λογοτεχνών δεν είχε αποτελέσει εξαίρεση.

Η Σοβιετική Ένωση από την περίοδο ακόμα της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 αποτέλεσε για πολλά άτομα σε όλο τον κόσμο, τόσο ένα είδος προτύπου, ως προς την εμφάνιση και καθιέρωση ορισμένων ριζοσπαστικών και πρωτοποριακών για τα παγκόσμια ιστορικά δεδομένα κοινωνικών και οικονομικών, όπως και πολιτικών συστημάτων, όσο επίσης και ένα αρνητικό παράδειγμα και ένα είδος ιστορικής τραγωδίας, η οποία καταπολεμήθηκε με έντονο τρόπο διαχρονικά. Σε κάθε περίπτωση, η γένεση της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία ιδρύθηκε επίσημα το 1922, αφότου πλέον οι μπολσεβίκοι μπόρεσαν να επικρατήσουν κατά την διάρκεια του ρωσικού εμφυλίου που διήρκεσε για περίπου πέντε χρόνια, από το 1917 ως το 1922.

Αυτό το ενδιαφέρον εξάλλου, αναφορικά με την περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης και αναφορικά με την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στα πλαίσια της κοινωνίας της διαχρονικά, όπως ήδη αναφέρθηκε λίγο παραπάνω, εκφράστηκε και από μέρους πολλών Ελλήνων λογοτεχνών και πολιτικών. Επρόκειτο για μια κατάσταση που ήταν συνδεδεμένη με συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές πραγματικότητες και που είχε οριστεί μέσα από τον τρόπο, με τον οποίο εξελίχθηκαν σταδιακά διάφορες πτυχές της μαρξιστικής και λενινιστικής ιδεολογίας, που αποτέλεσε τον πυρήνα λειτουργίας του σοβιετικού καθεστώτος.

Είναι ενδεικτικό, πως στο πλαίσιο εξάλλου αυτού του ενδιαφέροντος, είναι δυνατόν κάποιος την ίδια στιγμή, να αντλήσει ένα σύνολο διαφόρων στοιχείων, πληροφοριών και εικόνων που μας έδωσαν οι Έλληνες λογοτέχνες και πολιτικοί κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα. Θα λέγαμε, πως αυτές οι πληροφορίες σε ένα μεγάλο βαθμό, λόγω και των ενδιαφερόντων πολλών εκ των συγκεκριμένων ατόμων, περιστρέφονταν γύρω από θέματα σχετικά με την κουλτούρα και την πνευματική ζωή στην πρώην Σοβιετική Ένωση, την εκπαίδευση ή ακόμα και την

αρχιτεκτονική, ενώ αντίστοιχα σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε εκείνη του Γιάννη Ρίτσου είναι δυνατόν να ανιχνεύσουμε παράλληλα και το έντονο ενδιαφέρον αναφορικά με το σοβιετικό κοινωνικό σύστημα.

Σε αυτό το σημείο, θα μπορούσαμε να λάβουμε υπόψη μας το ότι μέσω των διαφόρων μαρτυριών και πληροφοριών για τη Σοβιετική Ένωση ανά τις διάφορες δεκαετίες, είναι δυνατόν ταυτόχρονα κάποιος να «ανιχνεύσει» και το βαθμό θαυμασμού και πίστης καθενός εκ των διαφόρων αναφερόμενων εδώ Ελλήνων λογοτεχνών και πολιτικών προς το σοβιετικό σύστημα. Από μέρους των διαφόρων περιπτώσεων που αναφέρονται εδώ, είναι χαρακτηριστικό, ότι εν γένει δεν υφίστανται αρνητικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις, ακόμα και εκ μέρους ατόμων που δεν ήταν γενικότερα ενταγμένα ιδεολογικά στον αριστερό χώρο, όπως ο Άγγελος Τερζάκης.

Φυσικά, οι ανταποκρίσεις αντίστοιχα ατόμων που κατά την διάρκεια της ζωής τους ήταν ξεκάθαρα στρατευμένοι πολιτικά και ιδεολογικά στον κομμουνισμό, όπως ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος, είναι σαφές, πως αποτελούν ένα είδος υμνολογίας της Σοβιετικής Ένωσης και εξιδανίκευσης κάθε πτυχής της παρουσίας της σε οτιδήποτε.

Η παρούσα εργασία ασχολείται με το πώς είδαν τη Σοβιετική Ένωση διάφοροι Έλληνες λογοτέχνες-διανοούμενοι, αλλά και πολιτικοί. Μέσα από αυτήν την διερεύνηση εξάλλου αποτυπώνεται ένα σύνολο εντυπώσεων και κριτικών, αναφορικά με το συγκεκριμένο κράτος και την κοινωνία του. Πιο συγκεκριμένα, τα κύρια σημεία της έρευνας αφορούν την εξέταση μιας σειράς πρωτογενών πηγών και κειμένων, όπως άρθρα από εφημερίδες ή αντιστοίχως λογοτεχνικά κείμενα και βιβλία, με βάση τα οποία επιχειρείται να απαντηθεί αυτή η διάσταση, αφορώντας στην πρώτη περίπτωση Έλληνες λογοτέχνες, όπως ο Ρίτσος, η Διδώ Σωτηρίου, ο Μυριβήλης, ο Τερζάκης. Στα πλαίσια της δεύτερης περίπτωσης αντιστοίχως, επισημαίνονται οι αναφορές και εντυπώσεις κάποιων πολιτικών που επισκέφτηκαν τη Σοβιετική Ένωση και υφίσταται ένας συνδυασμός και σύγκριση των δικών τους θέσεων με εκείνες των Ελλήνων λογοτεχνών. Ας σημειωθεί, πως στην χορεία των Ελλήνων λογοτεχνών, τοποθετείται και αναφέρεται και η Ρόζα Ιμβριώτη, ασχέτως αν η ίδια υπήρξε κυρίως σημαντική παιδαγωγός εκείνης της εποχής, αν και ασχολήθηκε και με το

πεδίο της Λογοτεχνίας, αν και ειδικότερα, ως προς την παιδαγωγική του διάσταση.

Η επιλογή των συγκεκριμένων λογοτεχνών- διανοούμενων και πολιτικών έγινε με βάση τις πολιτικές τους επιλογές. Επιλογές που κυμαίνονταν από εκείνη της προσκόλλησης στην ιδεολογία του κομμουνισμού και που έφταναν στην περίπτωση της αντίθεσης προς τον κομμουνισμό, όπως στην περίπτωση του Μυριβήλη. Η επιλογή του τελευταίου έγινε με βάση αυτήν του την αντίθεση, αλλά και το προσωπικό ενδιαφέρον πλέον που είχε δείξει για την Ε.Σ.Σ.Δ. λόγω και του κυπριακού ζητήματος. Η επιλογή του Ρίτσου έγινε λόγω της απόλυτης αφοσίωσης του στον κομμουνισμό και τη Σοβιετική Ένωση και στο ίδιο το σοβιετικό καθεστώς, ενώ η επιλογή της Διδώς Σωτηρίου έγινε τόσο με βάση την αριστερή της πολιτική ιδεολογία, όσο και με βάση μια πιο ιδεαλιστική και φιλελεύθερη οπτική για την προοπτική του κομμουνισμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Η επιλογή της Ιμβριώτη έγινε με βάση την προσκόλλησή της επίσης στην κομμουνιστική ιδεολογία, αλλά και το ειδικότερο ενδιαφέρον της αναφορικά με την τεχνική εκπαίδευση της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ το ίδιο αυτό κριτήριο χρησιμοποιήθηκε επίσης και ως προς την επιλογή του Μανώλη Γλέζου αφενός μεν και του Μιχάλη Κύρκου αφετέρου. Τέλος, η επιλογή του Τερζάκη έγινε με βάση το ότι ενώ ιδεολογικά δεν ήταν κομμουνιστής, εντούτοις ήταν και αυτός ένας διανοούμενος που διαχρονικά είχε επιδείξει μεγάλο ενδιαφέρον για το σοβιετικό σύστημα, εξετάζοντας το πώς αυτό είχε προσπαθήσει να αναπτύξει έναν νέο τύπο ανθρώπου και κοινωνίας.

Η πρωτοτυπία παράλληλα μιας τέτοιας έρευνας έγκειται, στο ότι είναι δυνατόν κάποιος να αντλήσει στοιχεία και πληροφορίες μέσα από το έργο και την σκέψη διαφόρων ανθρώπων του πνεύματος ή της πολιτικής δράσης, αναφορικά με μια κοινωνία που για πολλές δεκαετίες είτε είχε δαιμονοποιηθεί από πολιτικούς μηχανισμούς του δυτικού κόσμου ή που αντίστοιχα είχε παραμείνει εν πολλοίς ίσως άγνωστη, λόγω των αντιπαραθέσεων του Ψυχρού Πολέμου.

Ως προς την δομή της εργασίας, ένα πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στα σχετικά με την ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης ειδικότερα κατά το διάστημα από το θάνατο του Στάλιν το 1953 και κατά την εποχή της λεγόμενης αποσταλινοποίησης που έλαβε χώρα ειδικότερα στην εποχή του Νικήτα

Χρουστσόφ ως και το 1967 που επιβλήθηκε στην Ελλάδα η χούντα των συνταγματαρχών. Εδώ ας σημειωθεί πάντως πως εν μέρει (αν και σε μικρότερο βαθμό) επισημαίνονται κάποια γενικότερα στοιχεία από τη σοβιετική ιστορία που ξεκινούν από την εποχή της επανάστασης το 1917 και φτάνουν ως το 1991, όταν η κόκκινη σημαία με το σφυροδρέπανο υπεστάλη στο Κρεμλίνο (στις 25 Δεκεμβρίου του 1991). Ένα δεύτερο κεφάλαιο αντίστοιχα, ασχολείται με την εξελικτική πορεία των ελληνοσοβιετικών σχέσεων στο πέρασμα του χρόνου. Σχέσεων, οι οποίες εξάλλου είχαν εξελιχθεί και περάσει στην πορεία μέσα από πολλές ατραπούς και που κινήθηκαν από την παντελή ανυπαρξία σχέσεων και διπλωματικών επαφών ή ακόμα και έντονης εχθρότητας και ψυχρότητας, μέχρι την συνεργασία σε κάποιες περιπτώσεις και τις οικονομικές σχέσεις.

Αντιστοίχως, ένα τρίτο κεφάλαιο εστιάζει στο ζήτημα της στάσης και των εντυπώσεων που είχαν διάφοροι Έλληνες λογοτέχνες-διανοούμενοι (και που ήδη άλλωστε αναφέρθηκαν και πιο πάνω) αναφορικά με την επίσκεψή τους στη Σοβιετική Ένωση. Τέλος, ένα τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στην περίπτωση διαφόρων πολιτικών που επισκέφτηκαν διαχρονικά το σοβιετικό κράτος και των οποίων επίσης αναφέρονται και επισημαίνονται οι απόψεις και εντυπώσεις. Εδώ εν προκειμένω, υφίσταται αναφορά, πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του Μιχαήλ Κύρκου παλαιού πολιτικού της Αριστεράς και της ΕΔΑ και πατέρα του επίσης πολύ σημαντικού και ιστορικού ηγέτη της Αριστεράς Λεωνίδα Κύρκου, αλλά και του Μανώλη Γλέζου, επίσης ιστορικού στελέχους της Αριστεράς. Η παράθεση των γνωμών και απόψεών τους εδώ εν προκειμένω όμως γίνεται σε συνάρτηση με τις αντίστοιχες απόψεις και εντυπώσεις που είχαν καταγραφεί από τους προαναφερόμενους Έλληνες λογοτέχνες-διανοούμενους.

1ο Κεφάλαιο: Συνοπτική περιγραφή της ιστορικής πορείας της Σοβιετικής Ένωσης

Η Σοβιετική Ένωση υπήρξε το αποτέλεσμα της μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης που έλαβε χώρα το 1917. Διαχρονικά η Σοβιετική Ένωση είχε κατορθώσει γενικότερα, ειδικά μετά τη δεκαετία του 1940 να καταστεί αυτάρκης σε κάποιο βαθμό ως προς διάφορα προϊόντα και αγαθά που προορίζονταν για μαζική κατανάλωση από τον πληθυσμό της. Παράλληλα, ως εκείνη την δεκαετία η ίδια η Σοβιετική Ένωση γενικότερα δεν προόριζε παρά μονάχα ένα πολύ μικρό τμήμα από της συνολική της οικονομική παραγωγή για το διεθνές εμπόριο. Η κατάσταση άρχισε να μεταβάλλεται μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, λόγω και της ανάδυσης παράλληλα του οικονομικού οργανισμού της COMECON που αφορούσε την οικονομική συνεργασία ανάμεσα στην Ε.Σ.Σ.Δ. και τους νέους δορυφόρους της στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη.[1]

Αναφορικά με την εποχή των Χρουστσόφ και Μπρέζνιεφ θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι αν και σαφέστατα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στην διάρκεια δεκαετιών, όπως εκείνες του 1950, του 1960, αλλά και του 1970 σε κάποιο βαθμό, είχαν υπάρξει σημαντικές πρόοδοι στο βιοτικό επίπεδο των Σοβιετικών πολιτών, αυτό δεν είχε φτάσει ποτέ στα επίπεδα της Δύσης. Αυτό ήταν συνδεδεμένο και με το ότι διαχρονικά τα διάφορα πενταετή προγράμματα είχαν δώσει βαρύτητα περισσότερο στην μαζική παραγωγή προϊόντων που είχαν σχέση με την βαριά βιομηχανία, καθώς επίσης και με την πολεμική βιομηχανία, τη στιγμή που είχε τεθεί στο περιθώριο η παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Μάλιστα, ως προς τα τελευταία, είναι ενδεικτικό, ότι η ανυπαρξία ιδιωτικής πρωτοβουλίας είχε ως αποτέλεσμα επίσης την χαμηλή ποιότητα, σε σύγκριση με ό, τι συνέβαινε με τα καταναλωτικά προϊόντα του δυτικού κόσμου.[2]

Παρόλο που ομολογουμένως τα επίσημα σοβιετικά στατιστικά στοιχεία πολλών δεκαετιών αναφορικά με την πορεία της σοβιετικής οικονομίας, αλλά και του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της Ε.Σ.Σ.Δ., δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν τόσο έγκυρα, φαίνεται εν γένει, ότι για αρκετές δεκαετίες μετά τον Β΄

[1] Montefiore S.S., *Στάλιν - Η αυλή του κόκκινου τσάρου*, μετάφραση εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, 2005, σελ. 237

[2] Hanson P., *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*, Longman Editions, London, 2003, σελ. 199

Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε υπάρξει μια σχετική πρόοδος. Φαίνεται δε, ότι το κατά κεφαλήν εισόδημα στη Σοβιετική Ένωση για κάποιες δεκαετίες αυξανόταν με ρυθμούς μεγαλύτερους του μέσου όρου σε παγκόσμια κλίμακα.[3]

Επιπλέον, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του 1960 φαίνεται, πως υπήρχε ένα αρκετά καλό ποσοστό ανόδου και ανάπτυξης του Α.Ε.Π. της χώρας, εντούτοις όμως, μετά τη δεκαετία του 1970 άρχισε να επικρατεί μια κατάσταση στασιμότητας, η οποία χρονολογικά μάλιστα συνέπιπτε με την περίοδο παρουσίας στην εξουσία του Λεονίντ Μπρέζνιεφ. Τα προβλήματα είχαν αρχίσει να καθίστανται περισσότερο ορατά εξάλλου κατά την δεκαετία του 1980 και ειδικότερα στα χρόνια που Γενικός Γραμματέας είχε υπάρξει ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ. Η προσπάθεια του τελευταίου να επιφέρει μια σειρά τολμηρών μεταρρυθμίσεων στο πεδίο της οικονομίας, υπήρξε μια παταγώδης αποτυχία, τόσο λόγω των αντιστάσεων που συνάντησε από το εσωτερικό του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης και των διαφόρων οργανωμένων συμφερόντων που άλλωστε ήδη υπήρχαν από πολλές δεκαετίες πριν μες στον τεράστιο κρατικό μηχανισμό, όσο και λόγω του άτσαλου και πολύ βιαστικού τρόπου με τον οποίο επιχειρήθηκαν αυτές οι μεταρρυθμίσεις.[4]

Πέραν όλων των παραπάνω, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί, πως παρόλο που ο σφιχτός έλεγχος από μέρους των μηχανισμών καταστολής του σοβιετικού κράτους είχε αποτελέσει διαχρονικά μια πολύ συγκεκριμένη πραγματικότητα, η οποία εξάλλου συγχρόνως, είχε συντελέσει σε κάποιο βαθμό, ακόμα και στην ανάπτυξη ενός είδους αδιαφορίας των ίδιων των Σοβιετικών πολιτών, αναφορικά με την πολιτική ζωή, την υποστήριξη προς το καθεστώς, αλλά και την πορεία αυτού του καθεστώτος με το πέρασμα των ετών.

Θα πρέπει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο εν προκειμένω, ότι μια τέτοια στάση ήταν κάτι που καλλιεργήθηκε διαχρονικά στα πλαίσια της σοβιετικής κοινωνίας και που περισσότερο, θα λέγαμε, πως είχε σημειωθεί μετά τη δεκαετία του 1960. Ήταν μια γενικότερη τάση που περισσότερο μάλλον αφορούσε τις κοινωνίες του λεγόμενου σκληρού πυρήνα της Σοβιετικής Ένωσης, με άλλα

[3] Rabinovitch Al., *The Bolsheviks come to power: The revolution of 1917 in Petrograd*, Pluto Press, London, 2004, σελ. 11
[4] Gvosdev N.K., *The Strange Death of Soviet Communism: A postscript*, Transaction Publishers, New York, 2008, σελ. 195

λόγια τις γεωγραφικές ζώνες των σοβιετικών δημοκρατιών της Ρωσίας, της Ουκρανίας και της Λευκορωσίας, τη στιγμή που στις άλλες πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, όπως εκείνες στον Καύκασο και την Βαλτική (Λιθουανία, Λετονία και Εσθονία) εκείνο το στοιχείο περισσότερο που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται στην πορεία ήταν η διάσταση της εθνικής αφύπνισης. Οι διάφοροι τοπικοί εθνικισμοί των λαών της Ε.Σ.Σ.Δ. διαχρονικά είχαν κατασταλεί στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό από τη Μόσχα για πολλές δεκαετίες και τους διάφορους μηχανισμούς ασφαλείας που αυτή διέθετε, όπως ήταν η KGB.[5]

Πέραν όλων των παραπάνω εν τω μεταξύ, είναι ενδεικτικό, ότι μετά από το θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν το Μάρτιο του 1953, υπήρξε ένα διάστημα που η ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης είχε αναληφθεί από μια ομάδα, της οποίας ηγούνταν ο Γκεόργκι Μαλένκοφ. Εντούτοις όμως, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 επρόκειτο να κατακτήσει εν τέλει την εξουσία ο Νικήτα Χρουστσόφ, ο οποίος μάλιστα, στην διάρκεια του 20 Συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης το 1956, επρόκειτο να προβεί στην καταγγελία των εγκλημάτων του Ιωσήφ Στάλιν κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Μέσω εκείνης της πολύ σημαντικής εξέλιξης, η οποία μάλιστα εκείνο το διάστημα συντάραξε τόσο την ίδια τη Σοβιετική Ένωση, όσο επίσης και το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, καθώς και τους αριστερούς όλου του κόσμου, ξεκίνησε επίσης και μια πορεία και διαδικασία αποσταλινοποίησης. Με την τελευταία είχε εκφραστεί το στοιχείο μιας μεγαλύτερης φιλελευθεροποίησης τόσο μέσα στο ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης όσο και στη σοβιετική κοινωνία.[6]

Πάντως αυτή η τάση ανοίγματος του σοβιετικού καθεστώτος από την άλλη μεριά στην ουσία κάθε άλλο παρά σήμαινε πως επρόκειτο να υπάρξει κάποια διάθεση εκ μέρους της Μόσχας αναφορικά με την χαλάρωση του ελέγχου της πάνω στα καθεστώτα των διαφόρων χωρών δορυφόρων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Αυτό ειδικότερα εξάλλου, είχε καταστεί ιδιαίτερα σαφές, μέσα από την περίπτωση της μεγάλης εξέγερσης που ξέσπασε στην Ουγγαρία το 1956, όταν το καθεστώς του Ίμρε Νάγκυ επιχείρησε να προβεί σε ορισμένα ανοίγματα. Η σκληρή καταστολή του σοβιετικού στρατού που εισέβαλε στην

[5] Gaddis J.L., *The Cold War - The Deals, The Spies, The Lies, The Truth*, Penguin, London, 2011, σελ. 207
[6] Στο ίδιο, σελ. 234

χώρα και στην διάρκεια της οποίας σκοτώθηκαν από τη μια μεριά περίπου 3.000 Ούγγροι επαναστάτες και από την άλλη αντιστοίχως περίπου 700 Σοβιετικοί στρατιώτες, ήταν ενδεικτική αναφορικά με το ότι η Ε.Σ.Σ.Δ. παρόλα τα ανοίγματα που επιχειρούνταν τουλάχιστον στο εσωτερικό της ίδιας, δεν ήταν διατεθειμένη να προβεί σε εκπτώσεις, αναφορικά με τον έλεγχό της επί των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης.[7]

Η σοβιετική κυριαρχία εξάλλου αντιμετώπισε προκλήσεις και στην περίπτωση της Πολωνίας εκείνο το διάστημα, καθώς και στην συγκεκριμένη χώρα υπήρξαν ταραχές και εξεγέρσεις που πάντως δεν επρόκειτο σε εκείνη τη φάση τουλάχιστον να πάρουν τόσο μεγάλη έκταση. Είναι χαρακτηριστικό, ότι υπήρξαν έντονες αντιδράσεις από μέρους της Μόσχας, όταν στην Πολωνία εκλέχτηκε ηγέτης ο τοπικός κομμουνιστής Βλάντισλαβ Γκομούλκα, αλλά χωρίς αντίστοιχα, να υπάρξει πρώτα σχετική άδεια από την Μόσχα. Ο Χρουστσόφ αρχικά επρόκειτο να αντιδράσει έντονα, με αποτέλεσμα εξάλλου, να αυξηθούν παράλληλα εκείνο το διάστημα και οι πιθανότητες ένοπλης επέμβασης του σοβιετικού στρατού.[8]

Εν τέλει, η επέμβαση του σοβιετικού στρατού επρόκειτο να ακυρωθεί. Κι αυτό, καθώς ο ίδιος ο Χρουστσόφ άλλωστε, πείστηκε να παραμείνει στην εξουσία ο Γκομούλκα, δεδομένου μάλιστα, πως είχε υπάρξει αρκετά δημοφιλής στην Πολωνία. Μάλιστα στην διάρκεια των επόμενων δεκαετιών ούτως ή άλλως, η Σοβιετική Ένωση δεν θα επενέβαινε άμεσα και τόσο πολύ στις εσωτερικές υποθέσεις της Πολωνίας, με αντάλλαγμα φυσικά την πλήρη υποστήριξη της τελευταίας σε διάφορες διπλωματικές κινήσεις και στους γεωστρατηγικούς σχεδιασμούς εν γένει της Μόσχας στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου. Στα ανταλλάγματα παράλληλα φυσικά περιλαμβανόταν ακόμα και η σταθερή παρουσία σοβιετικών στρατευμάτων στην χώρα.[9]

Στην περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Νικήτα Χρουστσόφ, από τη μια μεριά, ως προς την εσωτερική πολιτική και κοινωνική ζωή, είναι αλήθεια

[7] Ulam Ad., *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy, 1917 - 1973*, Praeger Publishers, New York, 1974, σελ. 366
[8] Riasanovsky N., & Steinberg M., *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford UK, 2010, σελ. 109
[9] Wydra H., *Communism and the Emergence of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2007, σελ. 167

εν γένει, πως μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποιες τάσεις φιλελευθεροποίησης που ήταν σχετικές άλλωστε και με την προαναφερόμενη αποσταλινοποίηση. Δεν είναι τυχαίο, πως υπό αυτό πρίσμα είχε σημειωθεί μια χαλάρωση ως προς την λογοκρισία ή επίσης η μαζική απελευθέρωση πολιτικών κρατουμένων από διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης και γκουλάγκ.

Παράλληλα, στην οικονομική πολιτική δόθηκε πια μια μεγαλύτερη βαρύτητα αναφορικά με την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για το λαό, τη στιγμή που ο ίδιος ο Χρουστσόφ μείωσε τις στρατιωτικές δαπάνες. Μάλιστα, επί των ημερών του είχε υπάρξει κάποια σύγκρουση με το στρατιωτικό - βιομηχανικό σύμπλεγμα και κατεστημένο της Σοβιετικής Ένωσης, από την άποψη, ότι ο Χρουστσόφ τους θεωρούσε υπεύθυνους, αναφορικά με την κατανάλωση και απορρόφηση πάρα πολλών οικονομικών πόρων, με τους οποίους αντίστοιχα, θα ήταν εφικτή η βελτίωση των συνθηκών ζωής και του βιοτικού επιπέδου των Σοβιετικών πολιτών.[10]

Πάντως και πάλι δεν είχαν πάψει να υφίστανται σοβαρά προβλήματα. Αυτά είχαν σχέση, για παράδειγμα, με τα σοβαρά λάθη, αναφορικά με τις προσπάθειες του καθεστώτος να προβεί στην καλλιέργεια τεράστιων εκτάσεων γης με καλαμπόκι στο Καζακστάν. Η σχετική πολιτική αφορούσε την εκμετάλλευση των λεγόμενων παρθένων γαιών εντούτοις όμως, στέφθηκε από αποτυχία, δεδομένου, ότι δεν ελήφθησαν υπόψη κάποιες συγκεκριμένες πραγματικότητες και στοιχεία, που είχαν να κάνουν με την αδυναμία καλλιέργειας αυτού του φυτού στις κλιματολογικές συνθήκες της Κεντρικής Ασίας.[11]

Επίσης πολύ σημαντικές εξελίξεις στην διάρκεια των χρόνων εξουσίας του Νικήτα Χρουστσόφ στη Σοβιετική Ένωση, είχαν υπάρξει αφενός μεν η έναρξη της κούρσας του διαστήματος που σημειώθηκε με την εκτόξευση του πρώτου τεχνητού δορυφόρου γύρω από τη γη το 1957, του περίφημου Σπούτνικ. Μάλιστα, ο ανταγωνισμός μεταξύ των δυο υπερδυνάμεων στο διάστημα επρόκειτο να αποτελέσει μια και από τις σημαντικότερες διαστάσεις των συγκρίσεων και ανταγωνισμών μεταξύ τους για πολλές δεκαετίες. Είναι

[10] Taubman W., *Khrushchev: The man and his era*, WW. Norton and Company, New York, 2007, σελ. 618

[11] Breslauer G.W., *Khrushchev and Brezhnev as leaders: Building Authority on Soviet Politics*, Unwin Hyman, London - New York, 1982, σελ. 186

χαρακτηριστικό, πως ειδικότερα στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και ενώ ακόμα μεσουρανούσε στην εξουσία της Σοβιετικής Ένωσης ο Νικήτα Χρουστσόφ, η Ε.Σ.Σ.Δ. φαινόταν να έχει το προβάδισμα σε αυτόν τον ανταγωνισμό, όπως είχε φανεί άλλωστε, κατά την περίπτωση της αποστολής του πρώτου ανθρώπου στο διάστημα τον Απρίλιο του 1961, δηλαδή του Γιούρι Γκαγκάριν.[12]

Από την άλλη μεριά, επί των ημερών του Χρουστσόφ αφενός μεν δεν είχε πάψει να υφίσταται το φαινόμενο της έντασης με τις Η.Π.Α. και τους δυτικούς τους συμμάχους, στοιχείο που άλλωστε είχε αρχίσει να αναδεικνύεται ολοένα περισσότερο στα πλαίσια του Τρίτου Κόσμου. Και αυτό καθώς σε Ασία και Αφρική είχαν αρχίσει πλέον να αναδύονται μέσα από την διαδικασία της αποαποικιοποίησης πολλά νέα κράτη, τα οποία πολιτικά, ιδεολογικά και κοινωνικά, αναζητούσαν το δρόμο τους μεταξύ των δυο πλανητικών υπερδυνάμεων. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο άλλωστε, δεν είναι τυχαίο, πως τόσο οι Αμερικάνοι, όσο και οι Σοβιετικοί είχαν προβεί πλέον σε μια προσπάθεια άσκησης επιρροής αυτών των νέων κρατών, μέσω διαφόρων πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων, μέσω διαφόρων τοπικών προσωπικοτήτων κ.λ.π.[13]

Κατά την εν λόγω περίοδο πολύ ενδεικτικό είχε υπάρξει το παράδειγμα, της επέμβασης των Αμερικάνων στην περιοχή του Ζαΐρ, καθώς με την βοήθεια μεγάλων δυτικών πολυεθνικών εταιρειών, είχε απομακρυνθεί πραξικοπηματικά από την εξουσία ο Πατρίς Λουμούμπα, τοπικός πολιτικός, ο οποίος σκόπευε παράλληλα να υιοθετήσει και ένα σοσιαλιστικού τύπου πρόγραμμα για το λαό του. Ίσως όμως μια από τις σημαντικότερες περιπτώσεις εκείνη την περίοδο, σχετικά με τον ανταγωνισμό μεταξύ των δυο υπερδυνάμεων πάνω στο ζήτημα του ελέγχου και της επιρροής στον Τρίτο Κόσμο, ήταν η περίπτωση της Κούβας.

Η χώρα που είχε αποτελέσει κάποτε ισπανική αποικία μετά τις αρχές του 20ου αιώνα είχε περιέλθει στη σφαίρα επιρροής των Η.Π.Α. και ειδικότερα των διαφόρων αμερικανικών πολυεθνικών, αλλά και της μαφίας. Στην πορεία είχαν ανέβει στην εξουσία διάφοροι διεφθαρμένοι πολιτικοί (κυρίως πρώην

[12] Cadbury D., *Space Race: The epic battle between America and the Soviet Union for Dominion of Space*, Harper Perennial, New York, 2007, σελ. 40

[13] Mc Mahon R.J., The Cold War in the Third World, Oxford University Press, Oxford, 2013, σελ. 77

στρατιωτικοί) οι οποίοι εξυπηρετούσαν καθαρώς τα συμφέροντα των Αμερικάνων επιχειρηματιών. Η επανάσταση του 1959 επρόκειτο να φέρει στην εξουσία τον Φιντέλ Κάστρο, έναν χαρισματικό νέο δικηγόρο, ο οποίος στην πορεία σύντομα επρόκειτο να στραφεί προς τη Σοβιετική Ένωση, λόγω της εχθρότητας με την οποία αντιμετώπισε τις σοσιαλιστικών κατευθύνσεων κοινωνικές και οικονομικές του πολιτικές, η Ουάσιγκτον.[14]

Η κρίση του Οκτωβρίου του 1962, όταν η Αμερική και η Σοβιετική Ένωση έφτασαν στο χείλος του πολέμου και της πυρηνικής αποκάλυψης, προέκυψε μέσα από την ανακάλυψη μέσω αμερικανικών κατασκοπευτικών αεροσκαφών των εγκαταστάσεων σοβιετικών πυραύλων με πυρηνικές κεφαλές στο νησί της Κούβας. Στα πλαίσια μυστικών διαβουλεύσεων και ενώ όλος ο κόσμος κρατούσε την ανάσα του, εν τέλει επήλθε συμβιβασμός μεταξύ της Ουάσιγκτον και της Μόσχας, καθώς οι Αμερικάνοι από τη μεριά τους δέχτηκαν να αποσύρουν δικούς τους πυραύλους με πυρηνικές κεφαλές από την Τουρκία στα σύνορα με τη Σοβιετική Ένωση.[15] Εν γένει άλλωστε, μέσω περιστατικών, όπως το συγκεκριμένο είχε διαφανεί το πόσο λεπτή μπορούσε να είναι η γραμμή ανάμεσα στην συνύπαρξη και την αμοιβαία αποδοχή μεταξύ των δυο υπερδυνάμεων και την ολοκληρωτική ρήξη και καταστροφή από την άλλη.

Πάντως, τον Οκτώβριο αντίστοιχα του 1964 ο Νικήτα Χρουστσόφ τελικά θα καθαιρούνταν από το αξίωμά του, μετά από σχετικές κινήσεις του σοβιετικού Πολίτμπιρο του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης. Η σοβιετική πολιτική και κομματική ελίτ άλλωστε, είχε κουραστεί πλέον από τις παλινωδίες του Χρουστσόφ, ενώ εις βάρος του είχαν λειτουργήσει και οι αποτυχίες ως προς την εφαρμογή μιας σειράς πολιτικών και προγραμμάτων που είχε εφαρμόσει (όπως στην γεωργία), αλλά και το ότι πλέον είχε αρχίσει να θέτει στο περιθώριο τους διάφορους μηχανισμούς εξουσίας και ελέγχου του σοβιετικού κράτους, όπως την Κεντρική Επιτροπή του Κ.Κ.Σ.Ε.[16]

Με την έξωση του Χρουστσόφ από την εξουσία, επρόκειτο αντίστοιχα στην πορεία να υπάρξει για ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα μια συλλογική

[14] Getchell M., *The Cuban Missile Crisis and the Cold War: A Short History with Documents*, Hackett Publishing Company, New York, 2018, σελ. 42
[15] Στο ίδιο, σελ. 244
[16] Service R., *History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty-First Century*, Penguin Books, 2003, σελ, 375

εξουσία στο Κρεμλίνο. Κεντρικά πρόσωπα αυτής της συλλογικής εξουσίας ήταν ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ, ο Αλεξέι Κοσύγκιν, ο Μιχαήλ Σουσλόφ, ο Αναστάς Μικογιάν και ο Αντρέι Κιριλένκο, ενώ στην πορεία επρόκειτο να προστεθεί και ο Νικολάι Ποντγκόρνυ. Στην πορεία πάντως μέσα από αυτές τις διαδικασίες δόμησης των νέων ισορροπιών εξουσίας στο Κρεμλίνο, εκείνα τα πρόσωπα που κυρίως επρόκειτο να αναδειχθούν μακροπρόθεσμα στην ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης, ήταν αφενός μεν ο Λεονίντ Μπρέζνιεφ, που θα κυβερνούσε τη χώρα ως το θάνατό του το 1982 και σε ένα δεύτερο πλάνο αντίστοιχα ο Κοσύγκιν.[17]

Από την περίοδο που μας απασχολεί εδώ (δεδομένου, ότι η περίοδος της ηγεσίας του Λεονίντ Μπρέζνιεφ στη Σοβιετική Ένωση θα διαρκούσε άλλωστε ως και τις αρχές της δεκαετίας του 1980) θα ήταν δυνατόν καταρχήν κάποιος να λάβει υπόψη του την σταδιακά αυξανόμενη επιρροή της Ε.Σ.Σ.Δ. σε διάφορες χώρες του Τρίτου Κόσμου. Επιρροή άλλωστε που ήταν συνδεδεμένη συναισθηματικά και ιδεολογικά και με τα τραύματα που είχε αφήσει στους λαούς αυτών των περιοχών του κόσμου η αποικιοκρατία και η οποία παράλληλα ήταν συνδεδεμένη ιστορικά με τον δυτικό κόσμο.[18]

[17] Walker M., *The Cold War*, Holt Paperbacks, New York, 1995, σελ. 215
[18] Στο ίδιο, σελ. 237

2ο Κεφάλαιο: Οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις στο πέρασμα του χρόνου και ειδικότερα στο διάστημα από το 1958 ως το 1967

Γενικότερα οι σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Σοβιετική Ένωση διαχρονικά είχαν καθοριστεί μέσα από ένα σύνολο και συνδυασμό διαφόρων παραγόντων. Παραγόντων πολιτικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, αλλά και οικονομικών. Εδώ μεγάλο ρόλο σαφέστατα είχαν παίξει οι γεωπολιτικές και γεωστρατηγικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, των Βαλκανίων, αλλά και της ανατολικής Ευρώπης γενικότερα. Σε αυτό το σημείο βέβαια, θα πρέπει κάποιος εν γένει να έχει υπόψη του την ίδια στιγμή, το ότι αυτές οι σχέσεις σε έναν μεγάλο βαθμό είχαν καθοριστεί και από τα συμφέροντα, τις υποδείξεις και τους γενικότερους διπλωματικούς και γεωπολιτικούς σχεδιασμούς ορισμένων μεγάλων δυνάμεων του δυτικού κόσμου, από τις οποίες είχε εξαρτηθεί η Ελλάδα διαχρονικά, όπως η Μεγάλη Βρετανία και οι Η.Π.Α. Εξαρτήθηκαν ταυτόχρονα σε κάποιο βαθμό και από τους αντίστοιχους σχεδιασμούς και της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης στην ευρύτερη περιοχή.[19]

Βέβαια είναι ενδεικτικό, πως στην διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ούτως ή άλλως οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δυο χωρών είχαν διακοπεί, καθώς η Ελλάδα βρισκόταν υπό κατοχή από τις δυνάμεις του Άξονα. Μετά την απελευθέρωση πάντως γενικότερα οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δυο πλευρών έτσι και αλλιώς δεν επρόκειτο ποτέ να αναπτυχθούν τόσο πολύ και να φτάσουν στο επίπεδο των σχέσεων που είχε το νεότερο και σύγχρονο ελληνικό κράτος με τις Η.Π.Α. και το Ηνωμένο Βασίλειο. Για παράδειγμα, εντάσεις και έντονη καχυποψία είχαν υπάρξει στην διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1940, αναφορικά με την στήριξη, τουλάχιστον σε επίπεδο ρητορικής, που είχε εμφανιστεί να παρέχει για κάποιο διάστημα το Κρεμλίνο προς τους κομμουνιστές στα πλαίσια των πολεμικών συγκρούσεων του ελληνικού εμφυλίου. Σε αυτό το σημείο παράλληλα, θα πρέπει κάποιος να λάβει υπόψη του εδώ και το ότι το ίδιο το ελληνικό κράτος υπήρξε μετεμφυλιοπολεμικά αρκετά εγκλωβισμένο στο πλαίσιο των σχεδιασμών πρώτα του Λονδίνου και κατόπιν ιδιαίτερα της Ουάσιγκτον, ως προς τις γεωπολιτικές

[19] Δεληκωστόπουλος Αθ., *Η Σοβιετική Ένωση και οι Έλληνες της Ρωσίας: οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις*, Ινστιτούτο Ελληνορωσικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1991, σελ. 48

εξελίξεις του Ψυχρού Πολέμου στην περιοχή των Βαλκανίων και της ανατολικής Μεσογείου.[20]

Εκείνο το διάστημα, με άλλα λόγια, κατά την διάρκεια της δεκαετίας του 1940, αλλά επίσης και στην διάρκεια των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1950, είναι χαρακτηριστικό, πως δεν υφίστανται διπλωματικές σχέσεις καν μεταξύ της Ελλάδας και της Σοβιετικής Ένωσης. Αυτό ήταν συνδεδεμένο και με τις σχέσεις του ΚΚΕ με τη Μόσχα, στοιχείο που άλλωστε ερέθισε ακόμα περισσότερο το τότε εμφυλιοπολεμικό και μετεμφυλιοπολεμικό δεξιό καθεστώς στην Ελλάδα, όπως επίσης και με το ότι η Μόσχα δεν είχε αναγνωρίσει την νομιμότητα του δημοψηφίσματος της 1ης Απριλίου του 1946 με το οποίο επέστρεψε στην Ελλάδα ο βασιλιάς Γεώργιος. Η κατάσταση είχε επιδεινωθεί επίσης το 1947 με την κυκλοφορία μιας δήθεν επιστολής του Ιωσήφ Στάλιν σε ελληνικές εφημερίδες, επιστολής μάλιστα που στην συνέχεια αποδείχθηκε πως ήταν ψεύτικη και που υποτίθεται πως αναφερόταν στον τότε εξελισσόμενο εμφύλιο πόλεμο. Το 1953 επρόκειτο να γίνει μια πρώτη προσπάθεια για την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες

Πάντως, θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο, ότι κατά την διάρκεια των μεταπολεμικών χρόνων, οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις είχε επιχειρηθεί να αναθερμανθούν και να δομηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο, διαμέσου της λειτουργίας και δράσης διαφόρων συλλόγων. Τέτοια, για παράδειγμα, ήταν η περίπτωση της δράσης του Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου, για το οποίο κρίνεται σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά εδώ, δεδομένου, ότι η παρουσία του άλλωστε, είχε αποτελέσει ένα εργαλείο προώθησης των διμερών σχέσεων Ελλάδας και Σοβιετικής Ένωσης και κατά το διάστημα 1958 - 1967 που μας απασχολεί εδώ.

Ο συγκεκριμένος Σύνδεσμός είχε συσταθεί στην Αθήνα το Μάρτιο του 1945 Θα πρέπει να τονιστεί μάλιστα, ότι πολλά από τα άτομα εκείνα που είχαν προβεί στην ίδρυσή του, στην πραγματικότητα δεν προέρχονταν από το χώρο της Αριστεράς και του ΚΚΕ, αλλά από ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

[20] Στεφανίδης Γ., *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949 - 1952)*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα, 1999, σελ. 49

Επρόκειτο για άτομα που είχαν συνδεθεί με το ΕΑΜ από την εποχή της Κατοχής.[21]

Το πρώτο διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου είχε ως πρόεδρό του τον Νίκο Κιτσίκη ενώ αντιπρόεδρος ήταν ο γνωστός συγγραφέας Νίκος Καζαντζάκης. Επίσης, στα μέλη του περιλαμβάνονταν άτομα, όπως η συγγραφέας Έλλη Λαμπρίδη, ο καθηγητής Χαράλαμπος Θεοδωρίδης που ήταν πρώτος γενικός γραμματέας του συλλόγου, αλλά και ο Χρήστος Ευελπίδης. Σε αυτό το σημείο επίσης, θα ήταν δυνατόν να αναφερθούμε και στις περιπτώσεις των Γιάννη Αντωνιάδη που ήταν γνωστός γιατρός της εποχής, αλλά και του Γιάννη Κοδράτου, ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες ιστορικούς του 20ου αιώνα. Αυτά τα δυο άτομα μάλιστα, και πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Κατοχή, είχαν συμμετάσχει στην οργάνωση «Οι φίλοι της Ε.Σ.Σ.Δ.».[22]

Το ελληνικό κράτος εξαρχής αντιμετώπισε με μεγάλη καχυποψία την συγκεκριμένη οργάνωση, εξαιτίας του εμφύλιου πολέμου. Δεν είναι έτσι τυχαίο το ότι η Ασφάλεια για πολύ καιρό ούτως ή άλλως παρακολουθούσε τον Σύνδεσμο.[23]

Ο τελευταίος από την άλλη μεριά, είχε προβεί σε μια προσπάθεια, προκειμένου να υπάρξει σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ της Ελλάδας και της Σοβιετικής Ένωσης. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθεια εξάλλου, είχαν αναληφθεί διάφορες πρωτοβουλίες, με τις οποίες στόχος ήταν η γνωριμία της ελληνικής κοινωνίας με στοιχεία του πολιτισμού, των επιστημών, του πολιτικού συστήματος, της τεχνολογίας και γενικά διαφόρων πτυχών και πραγματικοτήτων της σοβιετικής κοινωνίας. Μέσω του Καταστατικού του Συνδέσμου τονιζόταν, πως στόχος ήταν το να ενισχυθεί η φιλία μεταξύ των δυο λαών και παράλληλα να υπάρξει αμοιβαία κατανόηση των πολιτισμών τους.[24]

---

[21] Κουτσοπανάγου Γ., (2000). «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στις Παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου (1945)», στο Μνήμων 20, σελ. 183

[22] Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Τόμος Γ΄, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1998, σελ. 288

[23] Κουτσοπανάγου Γ., (2000). «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στις Παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου (1945)», στο Μνήμων 20, σελ. 185

[24] Κιτσίκης Ν., (1945). «Ελλάδα και Σοβιετική Ένωση», στο *Ελεύθερα Γράμματα*, σελ. 1

Πέραν τούτου, είναι χαρακτηριστικό εδώ και το ότι οι δράσεις του εν λόγω Συνδέσμου είχαν δομηθεί και μέσα από την ύπαρξη του τμήματος νεολαίας του. Η ίδρυση του τμήματος αυτού είχε γίνει στις 12 Ιουλίου του 1945 και η επωνυμία του ήταν Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος Νέων. Πρώτος του Πρόεδρος ήταν ο Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος και πρώτος Αντιπρόεδρος αντίστοιχα, ήταν ο σημαντικός Έλληνας συγγραφέας Μενέλαος Λουντέμης. Μεταξύ των ιδρυτικών μελών του Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου Νέων επίσης συμπεριλαμβάνονταν και άτομα., όπως οι Μάνος Χατζιδάκις, Μάνος Κατράκης, Ίων Νταϊφάς και Λεωνίδας Κύρκος.[25]

Το 1958 εν τω μεταξύ στην Μόσχα αντίστοιχα είχε ιδρυθεί και ένα αδελφό σωματείο με την επωνυμία Ε.Σ.Σ.Δ. - Ελλάς και ανέπτυξε εξάλλου στενές σχέσεις και με την Ελληνοσοβιετικό Σύνδεσμο. Ο τελευταίος στην διάρκεια των δεκαετιών μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχε συνδεθεί και συνεργαστεί και με άλλους ανάλογους συνδέσμους, σωματεία και οργανώσεις σε όλο το πρώην Ανατολικό Μπλοκ.[26]

Αναφορικά με το έργο του Συνδέσμου Νέων, θα πρέπει να τονιστεί εδώ, ότι το έργο και η αποστολή του είχαν θωρηθεί συνδεδεμένα άμεσα με την προβολή της Ελλάδας ως ενός συμβόλου συνυφασμένου άμεσα με την ιδέα της ανάτασης που είχε σχέση με τον κόσμο του πνεύματος της ελευθερίας, αλλά και της αυτοθυσίας. Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, ο Σύνδεσμος Νέων επεδίωκε την σύσφιξη των φιλικών σχέσεων ανάμεσα στον ελληνικό και τον σοβιετικό λαό, αλλά και ανάμεσα στις νεολαίες μεταξύ των δυο χωρών. Μάλιστα, ο Σύνδεσμος Νέων, την ίδια στιγμή, επεσήμανε, πως αναγνώριζε και τον σημαντικό και πρωτοποριακό ρόλο του σοβιετικού λαού, αναφορικά με την πρόοδο, την μοίρα και το μέλλον της ανθρωπότητας.[27]

Πέραν όλων των παραπάνω, εδώ επίσης θα ήταν δυνατόν να επισημανθεί και το ότι ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος παράλληλα είχε προβεί και στην χρήση διαφόρων μέσων, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του. Δεν είναι έτσι, για

[25] Κουτσοπανάγου Γ., (2000). «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στις Παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου (1945)», στο Μνήμων 20, σελ. 185
[26] Στο ίδιο, σελ. 183
[27] Δεσποτόπουλος Κ. Ι., (1945). «Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος Νέων», στο *Ελεύθερα Γράμματα*, σελ. 16

παράδειγμα, τυχαίο το ότι είχε συστήσει έναν Ινστιτούτο Γραμμάτων και Επιστημών για την Ρωσική Γλώσσα, ενώ είχε και δική του σχετική βιβλιοθήκη. Επίσης διοργάνωνε συχνά διάφορες διαλέξεις, συναντήσεις, κινηματογραφικές προβολές κ.λ.π. Συχνά ακόμα μετέφραζε στα ελληνικά κείμενα και έργα διαφόρων Ρώσων λογοτεχνών, αλλά και διαφόρων επιστημόνων. Διαχρονικά, ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος είχε συμβάλλει και στην διοργάνωση διαφόρων εκθέσεων με οικονομικό και εμπορικό χαρακτήρα, ενώ από την άλλη μεριά, φρόντιζε και για την συνεργασία με τους Έλληνες που κατοικούσαν στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση.

Μια από τις κορυφαίες στιγμές της δράσης του Ελληνοσοβιετικού συνδέσμου, είχε υπάρξει η πρόσκληση προς τον πρώτο άνθρωπο στο διάστημα, δηλαδή τον Γιούρι Γκαγκάριν το 1962. Η επίσκεψη εκείνη είχε χαιρετιστεί και από μέλη και στελέχη του ελληνικού συντηρητικού και δεξιού πολιτικού κόσμου, αν και είχε αντιμετωπιστεί με καχυποψία από πιο άλλα πιο σκληρά, εξτρεμιστικά και ακροδεξιά στοιχεία της εποχής.[28]

Πέραν όλων των παραπάνω στοιχείων, είναι ενδεικτικό, πάντως, πως οι επίσημες σχέσεις μεταξύ των δυο χωρών κατά το διάστημα μεταξύ του θανάτου του Στάλιν και της επιβολής του καθεστώτος και της δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα το 1967, εν γένει είχαν περάσει μέσα από κάποιες διακυμάνσεις. Από τη μια μεριά, για παράδειγμα, και μετά το θάνατο του Στάλιν το 1953 μπορούμε να διαπιστώσουμε, πως γενικότερα υφίσταται μια τάση έντονων επιφυλάξεων από μέρους του ελληνικού μετεμφυλιοπολεμικού κράτους των Αθηνών, ενός κράτους το οποίο ήταν έντονα αντικομμουνιστικό. Το παράδειγμα ατόμων, όπως ήταν ο Γεώργιος Παπαδόπουλος και εν γένει και διάφορα άλλα άτομα που από καιρό πριν είχαν λειτουργήσει σε διάφορους υπόγειους μηχανισμούς, με γνώμονα ακόμα και την κατάλυση του ίδιου του δημοκρατικού καθεστώτος της χώρας, είναι πολύ ενδεικτικό.[29]

Πέραν όλων των παραπάνω ήδη από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950 η Σοβιετική Ένωση δια του Γενικού Γραμματέα του Κ.Κ.Σ.Ε. Χρουστσόφ

[28] Κουτσοπανάγου Γ., (2000). «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στις Παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου (1945)», στο Μνήμων 20, σελ. 186

[29] Δεληκωστόπουλος Αθ., *Η Σοβιετική Ένωση και οι Έλληνες της Ρωσίας: οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις*, Ινστιτούτο Ελληνορωσικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1991, σελ. 29

είχε αρχίσει να προβαίνει σε ένα είδος «επίθεσης φιλίας» προς την Ελλάδα. Αυτό είχε φανεί, για παράδειγμα, διαμέσου προτάσεων για συνεργασία, σε τομείς, όπως το εμπόριο και η οικονομία, αλλά και μέσω κάποιων διπλωματικών προτάσεων, περί δημιουργίας μιας ζώνης χωρίς πυρηνικά όπλα στην περιοχή των Βαλκανίων. Μια σημαντική εξέλιξη στην Ελλάδα συγχρόνως εν τω μεταξύ, ήταν η παραίτηση από τη θέση του υπουργού οικονομικών στην Ελλάδα του Π. Παπαληγούρα στα τέλη Φεβρουαρίου του 1958 και η κατάληψη της θέσης του από τον Λ. Δερτιλή που έμεινε σε αυτό το πόστο ως το καλοκαίρι του 1961. Ο Δερτιλής θα έμενε γνωστός για την προσπάθεια της ανάπτυξης στενών οικονομικών σχέσεων της Ελλάδας με τις χώρες του ανατολικού μπλοκ. Δεν είναι έτσι τυχαίο πως το 1958 η Ελλάδα υπέγραψε τριετή συμφωνία με τη Σοβιετική Ένωση, με την οποία προβλεπόταν ετήσια αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών των δυο χωρών σε ποσοστό 23%.[30]

Εν τω μεταξύ μια συνέντευξη του Χρουστσόφ στην εφημερίδα Το Βήμα την ίδια χρονιά, δηλαδή το 1958, αναφερόταν στους κινδύνους που ενείχε για την Ελλάδα η συμμετοχή της στο ΝΑΤΟ, καθώς θεωρούνταν, πως μέσα από αυτήν δεν υπήρχε καν κάποια θετική προοπτική για την χώρα σε μακροπρόθεσμο επίπεδο. Ο Σοβιετικός ηγέτης είχε τονίσει το ότι στην πραγματικότητα η Ελλάδα μελλοντικά θα μπορούσε να καταστεί ευαίσθητη από την επιθετικότητα άλλων μελών της συμμαχίας του ΝΑΤΟ και ειδικότερα της Τουρκίας. Αυτά τα λόγια είχαν προκαλέσει την έντονη αντίδραση του Έλληνα πρωθυπουργού και αρχηγού του συντηρητικού κόμματος της ΕΡΕ Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος θεώρησε, πως έτσι η Σοβιετική Ένωση είχε προβεί σε ωμή παρέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα της Ελλάδας.[31]

Αποτέλεσμα αυτής της κρίσης μεταξύ των δυο κρατών επρόκειτο να είναι η διακοπή των μεταξύ τους πολιτιστικών σχέσεων, οι οποίες ήδη από κάποιο διάστημα πριν είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται. Οι περιοδείες σοβιετικών πολιτιστικών και καλλιτεχνικών σχημάτων στην Ελλάδα είχαν απαγορευτεί με το σκεπτικό, ότι έτσι στην πορεία θα ήταν δυνατόν να επωφεληθεί η ελληνική

[30] Βάλντεν Σ., (1992). *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες, 1950 - 1967*, Τόμος Α΄, στο Οικονομικός Ταχυδρόμος, σελ. 145

[31] Τασούλας Αργ., *Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση: Οι διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας - Σοβιετικής Ένωσης, 1961 - 1963*, ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 2016, σελ. 54

Αριστερά και να αυξηθεί η πολιτική της δύναμη. Δεν είναι, για παράδειγμα, τυχαίο το ότι υπό το πρίσμα μιας τέτοιας λογικής, είχε απαγορευτεί η έλευση στην Ελλάδα των ιστορικών ρωσικών μπαλέτων Μπολσόι.[32]

Η ανάδειξη εν τω μεταξύ της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 σε δεύτερο κόμμα στην ελληνική Βουλή, επρόκειτο να αυξήσει ακόμα πιο πολύ την πολιτική πόλωση μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό. Αυτό επηρεάσει εξάλλου έντονα παράλληλα και τις σχέσεις της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση ως και το 1963 που ήταν στην εξουσία ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και το κόμμα της ΕΡΕ.[33]

Πάντως σε αυτό το σημείο μπορούμε να παρατηρήσουμε το εξής οξύμωρο: ενώ οι διπλωματικές και πολιτικές σχέσεις μεταξύ των δυο χωρών δεν ήταν σε καθόλου καλό σημείο, ειδικότερα εξαιτίας λόγω της άρνησης από μέρους της ελληνικής Δεξιάς και λόγω φυσικά και των εξαρτήσεών της από τις Η.Π.Α. και την γεωπολιτική στρατηγική τους στην ανατολική Μεσόγειο, από την άλλη αντίστοιχα μπορούμε να δούμε, ότι οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των δυο κρατών αναπτύσσονταν συνέχεια και προόδευσαν σε πολύ μεγάλο βαθμό. Ένας βασικός λόγος που είχε συμβάλει σε αυτήν την εξέλιξη, ήταν το ότι μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η αμερικανική βοήθεια προς την Ελλάδα είχε μειωθεί πλέον σε μεγάλο βαθμό, στοιχείο που εκ των πραγμάτων σήμαινε, πως η χώρα θα έπρεπε να στραφεί συγχρόνως και προς τις χώρες του Ανατολικού Μπλοκ.[34]

[32] Λιναρδάτος Σπ., Από τον εμφύλιο στην Χούντα, 1955-1961, Τόμος Γ΄, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1978, σελ. 453

[33] Τασούλας Αργ., *Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση: Οι διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας - Σοβιετικής Ένωσης, 1961 - 1963*, ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 2016, σελ. 55

[34] Ριζάς Σ., *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961 - 1964. Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις του Προβλήματος Ασφαλείας στο Μεταίχμιο του Ψυχρού Πολέμου και της Ύφεσης,* εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2001, σελ. 15

3ο Κεφάλαιο: Οι απόψεις Ελλήνων λογοτεχνών και συγγραφέων για τη Σοβιετική Ένωση

3.1 Γιάννης Ρίτσος

Σε αυτό το σημείο, θα ήταν δυνατόν κάποιος να λάβει υπόψη του επίσης την στάση του Γιάννη Ρίτσου, του πολύ σημαντικού ποιητή της Αριστεράς κατά την διάρκεια του 20ου αιώνα, ενός ανθρώπου που είχε στενότατες σχέσεις εξάλλου διαχρονικά με το ΚΚΕ, στοιχείο που είχε αποτυπωθεί και μέσα από το έργο του. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση ενός συνόλου 36 κειμένων του Γιάννη Ρίτσου με τίτλο «Η Σοβιετική Ένωση σήμερα» που δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα Αυγή το 1956, αφότου δηλαδή ο μεγάλος ποιητής επέστρεψε από την πρώτη του επίσκεψη στη συγκεκριμένη χώρα.[35]

Την ίδια στιγμή, εδώ είναι δυνατόν να λάβουμε υπόψη μας και την περίπτωση ενός κειμένου του Ρίτσου, το οποίο είχε τον τίτλο Σμόλνυ και που περιλαμβανόταν στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* στο τεύχος αριθμός 34 του Οκτωβρίου του 1957. Το τεύχος εκείνο μάλιστα, ήταν αφιερωμένο στα 40 χρόνια από την Οκτωβριανή Επανάσταση. Ένα απόσπασμα του κειμένου αυτού έχει ως ακολούθως: «*Μέσα στο κήπο οι προτομές του Μαρξ και του Ένγκελς. Σιωπή. Μόνο τα σπουργίτια στην πρωινή δροσιά - μια μικρή κατανυκτική λειτουργία. Στην κεντρική είσοδο το άγαλμα του Λένιν. Σκάλες από γρανίτη. Στον πυλώνα δυο χάλκινες πλάκες:* «*Εδώ στο Σμόλνυ, είχε εγκατασταθεί τις μέρες της σοσιαλιστικής Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 το γενικό επιτελείο της ένοπλης εξέγερσης των εργατών, στρατιωτών και ναυτών. Από δω απ' το Σμόλνι, ο Βλαδίμηρος Ίλιτς εξασφάλισε την άμεση διεύθυνση της ένοπλης εξέγερσης…*» Η άλλη πλάκα: «*Στις 25 και 26 του Οκτώβρη του 1917 συνεδρίασε το ιστορικό Συνέδριο των Σοβιέτ των αντιπροσώπων των εργατών, των στρατιωτών και των χωρικών της Ρωσίας, που σχημάτισε τη σοβιετική κυβέρνηση του πρώτου κράτους της δικτατορίας του προλεταριάτου στον κόσμο, με επικεφαλής τον Β.Ι. Λένιν*».[36]

Οι σχετικές αναφορές του Ρίτσου μάλιστα, προέρχονταν από την προαναφερόμενη επίσκεψη του στην Ε.Σ.Σ.Δ. το 1956. Σε αυτό το σημείο,

[35] Βελουδής, Γ., «Ρίτσος Γιάννης», λήμμα από το *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9α, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1988, σελ. 238

[36] Ρίτσος Γ., «Σμόλνυ», στο περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, χρόνος Γ΄, Τεύχος 34, Οκτώβρης 1957, σελ. 283

μπορεί να αντιληφθεί κάποιος πώς αναδύεται με έντονο τρόπο το στοιχείο της κατάνυξης και ενός συναισθήματος που φαίνεται εν γένει να έχει μια θρησκευτική και μεταφυσική λειτουργία και σημασία. Αυτό βέβαια στην περίπτωση του συγκεκριμένου λογοτέχνη είναι κάτι αναμενόμενο, από την άποψη, ότι ο ίδιος ο Ρίτσος είχε υπάρξει πιστός ακόλουθος του Κομμουνιστικού Κόμματος και ένας από τους σημαντικότερους θαυμαστές της Σοβιετικής Ένωσης.

Αυτή η έντονη διάθεση εξάλλου αποτυπώνεται σε όλο αυτό το κείμενο. Για παράδειγμα, αντίστοιχα σε άλλο σημείο του ίδιου αυτού κειμένου που υπήρχε μες στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, είναι δυνατόν να διαβάσουμε και τα εξής: «*Στους διαδρόμους όπου βημάτιζαν οι κόκκινοι φρουροί βαθειά επίσημη ησυχία. Μια γυναίκα με άσπρη μπλούζα, κρατώντας στο χέρι ένα ποτήρι γάλα, πέρασε. Δυο στρατιώτες. Σ' αυτή τη σκάλα με το τεράστιο κόκκινο ολόφλογο χαλί, ανεβοκατέβαινε ο Λένιν κ' οι αντιπρόσωποι των εργατών με τις χιονισμένες μπότες τους. Να ναι το ίδιο χαλί; Ο επάνω διάδρομος θολωτός. Ατμόσφαιρα εκκλησίας. Η πρώτη εκκλησία της Επανάστασης. Μια καθαρίστρια μ' έναν κουβά και τη βούρτσα περνάει αθόρυβα απ' το διάδρομο. Η σκιά της στον τοίχο σαν εικόνισμα. Στην αίθουσα όπου έγινε η δεύτερη συνέλευση των αντιπροσώπων, ένας ολόσωμος πίνακας του Λένιν με τραγιάσκα, «Ο Λένιν στο Βολχώφ, κοντά στον ηλεκτρικό σταθμό, έργο του ζωγράφου Μπρότσκυ*».[37]

Είναι χαρακτηριστικό, πως στα πλαίσια αυτού του κειμένου, ο Γιάννης Ρίτσος προβαίνει συγχρόνως και σε μια λεπτομερή περιγραφή της ιστορίας και του παρελθόντος του συγκεκριμένου μεγάρου. Αναφέρεται, για παράδειγμα, στο ότι το μέγαρο αυτό είχε κτιστεί ως ανώτερη σχολή για τα κορίτσια των ευγενών και αριστοκρατών της Ρωσίας. Η ονομασία του κτιρίου είχε προέλθει μάλιστα από την ρωσική λέξη «σμόλνα» που σημαίνει πίσσα και αυτό, καθώς κοντά στο συγκεκριμένο κτίσμα που αναγέρθηκε στις αρχές του 18ου αιώνα, υπήρχαν αποθήκες πίσσας (κοντά στον ποταμό Νέβα). Το κτίριο είχε στρατηγείο των μπολσεβίκων μέσα στο 1917, όταν χώρισαν οριστικά οι δρόμοι τους από την Προσωρινή Κυβέρνηση που ήταν τότε στην εξουσία.[38]

[37] Στο ίδιο, σελ. 283
[38] Στο ίδιο, σελ. 283

Λίγο πιο κάτω, πάντα εντός του ίδιου κειμένου ο Γιάννης Ρίτσος σημειώνει τα ακόλουθα: «*Απ' την ημέρα αυτήν το Σμόλνυ ήταν η έδρα της Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής των Σοβιέτ της Ρωσίας και του Συμβουλίου των Επιτρόπων του Λαού, ως το Μάρτη του 1918, που η Σοβιετική Κυβέρνηση μεταφέρθηκε στο Κρεμλίνο, στη Μόσχα. Εδώ, στο πρώτο πάτωμα, στην αριστερή πτέρυγα, βρίσκονται τα δυο μικρά δωμάτια, όπου ζούσε και δούλευε ο Λένιν ύστερα από την Επανάσταση. Τώρα είναι Μουσείο. Στο υπόλοιπο κτήριο εδρεύει το Σοβιέτ της περιοχής του Λένινγκραντ κι οι επιτροπές πόλης και περιοχής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης*».[39]

Αυτή η ιδεατή αντίληψη για τη Σοβιετική Ένωση είχε συνεχίσει άλλωστε να υφίσταται και κατά την διάρκεια των επόμενων ετών για τον Γιάννη Ρίτσο. Ο ποιητής εξάλλου, είχε επισκεφτεί και άλλες φορές τη Σοβιετική Ένωση, ενώ κατά την επίσκεψή του το 1977, είχε βραβευτεί με το βραβείο Λένιν, μια από τις σημαντικότερες και υψηλότερες διακρίσεις που προσέφερε το σοβιετικό καθεστώς επί δεκαετίες σε Σοβιετικούς αλλά και ξένους πολίτες.[40]

Πέραν των εντυπώσεών του αναφορικά με το μέγαρο Σμόλνυ στο τότε Λένινγκραντ, ο Γιάννης Ρίτσος καταγράφει τις εντυπώσεις του και από την παρακολούθηση μιας παράστασης των Μπαλέτων Μπεριόσκα κατά την διάρκεια της επίσκεψής του το 1956. Στα πλαίσια του εν λόγω άρθρου που βρέθηκε σε ψηφιοποιημένα αρχεία της εφημερίδας *Η Αυγή*, είναι ενδεικτικά τα ακόλουθα που αναφέρει ο Ρίτσος: «*Εδώ μας δίνεται χειροπιαστή η εικόνα ενός λαού που έχοντας λύσει οριστικά τα βασικά του προβλήματα, οικονομικά και κοινωνικά, έχει δικαίωμα στην αφέλεια και στην χαρά, ακόμα και στο ανεξέλεγκτα θεαματικό παιχνίδι (δηλαδή στην μη βασανιστική αναζήτηση ενός νοήματος μέσα σε κάθε έγχρωμη εικόνα στην μη σπάνια έκφραση μιας ιδέας με την κάθε κίνηση και σχηματισμό). Κι αυτό εξηγεί τον λυρισμό κάποιων χορών, την εγκατάλειψη σε μια ζωική μέθη, ακόμα και την κάποια κατάχρηση των εφέ στο χορό «Σουνταρούσκα» με τις πολύχρωμες μαντήλες που άλλαζαν αστραπιαία και σχεδόν ταχυδακτυλουργικά όψεις - πότε γαλάζιες, πότε τριανταφυλλιές, πότε πράσινες, πότε κίτρινες - τόσο που θύμιζαν κάποτε παρατραβηγμένες κορώνες τραγουδιστών*

[39] Στο ίδιο, σελ. 284

[40] Βελουδής, Γ., «Ρίτσος Γιάννης», λήμμα από το *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9α, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1988, σελ. 238

που προκαλούν τα χειροκροτήματα, καθώς απευθύνονται στην παιδικότητά μας την έτοιμη να ενθουσιαστεί από απρόοπτα παιχνίδια».[41]

Πιο κάτω, πάντα στο ίδιο αυτό άρθρο, ο Γιάννης Ρίτσος προβαίνει σε μια διασύνδεση του περιεχομένου των χορών ενός μπαλέτου, όπως το συγκεκριμένο με την ίδια την ιδεολογία του σοβιετικού κράτους. Για αυτό το λόγο εξάλλου, αν και δεν παύει να αναφέρει τον πολύ σημαντικό ρόλο της πολύ γνωστού Σοβιετικής χορογράφου εκείνης της εποχής Ναντιεζντίνα, την ίδια στιγμή τονίζει πολύ χαρακτηριστικά, ότι: «*Ο βασικός όμως, ο κύριος και αποφασιστικός συντελεστής όλης της επιτυχίας είναι, και πρέπει να το τονίσουμε, το σοβιετικό κράτος. Χωρίς αυτό δεν ξέρουμε αν θα ήταν δυνατόν να συγκεντρωθούν, να επιλεγούν, να αναπτυχθούν και να αξιοποιηθούν όλες αυτές οι καλλιτεχνικές δυνάμεις. Γιατί για το χορό -όπως και για κάθε ομοειδή τέχνη, όπως το θέατρο - δεν αρκούν μονάχα, οι όποιες, όσο ευγενικές, ατομικές πρωτοβουλίες, φιλοδοξίες και προσπάθειες…*».[42]

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει επίσης να επισημανθεί και το ότι μέσα από κείμενα του Ρίτσου για τη Σοβιετική Ένωση, όπως το συγκεκριμένο αναδύεται ένα είδος στρατευμένης δοξολογίας με έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα. Αναδύεται ένα πλέγμα συναισθημάτων, τα οποία επί παραδείγματι, ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να «αφουγκραστεί» επίσης και μέσα και από την ποίηση του συγκεκριμένου λογοτέχνη. Επί παραδείγματι, σε αυτό το σημείο, θα ήταν δυνατόν να λάβουμε υπόψη μας, ένα ποίημά του με τίτλο «Ε.Σ.Σ.Δ.» που αποτελεί στην ουσία ένα είδος ύμνου προς τη Σοβιετική Ένωση. Υφολογικά κατά κάποιο τρόπο μάλιστα, θα λέγαμε, πως το ποίημα αυτό, το οποίο προερχόταν από την ποιητική συλλογή του Ρίτσου «Τρακτέρ» (1932) φαίνεται να θυμίζει το κείμενο του 1956 σχετικά με το Σμόλνυ. Ένα απόσπασμα από το ποίημα έχει ως ακολούθως: «*Ε.Σ.Σ.Δ. στο γιγάντιο κορμό σου κυλάει ανοίξεων οργασμός και είσαι τραγούδι και είσαι φως στης εργατιάς το στόμα. Πλάθεις μαζί και πλάθεσαι -*

[41] Ρίτσος Γ., «Τα Σοβιετικά Μπαλέτα Μπεριόσκα - (Εντυπώσεις και Σκέψεις)», στην Εφημερίδα Αυγή, 13/5/1956
[42] Στο ίδιο

σου φέγγει ο σοσιαλισμός και η ελπίδα η πανανθρώπινη φυτεύει άστρα στο χώμα».[43]

Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα μιας συνέντευξης, την οποία είχε παραχωρήσει εκείνο το διάστημα ο Ρίτσος στον δημοσιογράφο Γιάννη Λιάνη, για την εφημερίδα *Τα Νέα*. Μάλιστα, η εν λόγω βράβευση του Ρίτσου στη Μόσχα είχε συμπέσει παράλληλα εκείνο το διάστημα και με την παρέλαση της Οκτωβριανής Επανάστασης. Σε εκείνη την συνέντευξη, μπορούμε να δούμε, πως ο Έλληνας ποιητής έκανε αναφορά, μεταξύ άλλων, και για την θέση των ανθρώπων των τεχνών και των γραμμάτων, αλλά και των διαφόρων επιστημόνων στη Σοβιετική Ένωση και των οποίων την θέση θεωρούσε απόλυτα ικανοποιητική. Θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο, ότι η συνέντευξη με τον Γιώργο Λιάνη είχε περιστραφεί παράλληλα και γύρω και από το θέμα του μεγάλου πυρηνικού φυσικού της Σοβιετικής Ένωσης Ζαχάρωφ, που ήδη πλέον μες στη δεκαετία του 1970 είχε αντιμετωπίσει διώξεις από το σοβιετικό καθεστώς.[44]

Σε αυτό το σημείο είναι επίσης πολύ ενδεικτικά και τα σχόλια που κάνει ο Ρίτσος, από τις εντυπώσεις του σχετικά με την παρέλαση της Οκτωβριανής Επανάστασης που είχε παρακολουθήσει από κοντά κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης του επίσκεψης. Τονίζει μάλιστα εδώ πολύ χαρακτηριστικά πως τα τανκς φαινόταν να εκτελούν χορευτικούς σχηματισμούς, ενώ οι στρατιώτες που παρήλαυναν, με τα κόκκινα μάγουλά τους φαίνονταν σαν μικρά παιδιά που μόλις είχαν βγει από ένα σχολείο, κάνοντας παρέλασης μπροστά στους δασκάλους τους.[45]

Πέραν όλων των παραπάνω όμως, ενδιαφέροντα είναι όλα όσα λέει ο Γιάννης Ρίτσος και στα πλαίσια ενός κειμένου του, όπου περιγράφει τις πρώτες του εντυπώσεις από την Μόσχα και εν γένει τη Σοβιετική Ένωση κατά την διάρκεια της πρώτης του επίσκεψης στη χώρα το 1956, όταν όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, είχε υπάρξει καλεσμένος της Ένωσης των Σοβιετικών Συγγραφέων. Τονίζει κάπου πως «*Πλάι στην αμαξοστοιχία μας ένα άλλο τραίνο επιβατικό,*

[43] Ρίτσος Γ., «Ε.Σ.Σ.Δ.», στην ποιητική συλλογή *Τρακτέρ*, στο *Ποιήματα,* Α΄ Τόμος, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 2009, σελ. 65
[44] Λιάνης Γ., «Συνέντευξη Γ. Ρίτσου», στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 6-7 Δεκεμβρίου 1977
[45] Στο ίδιο

ευρύχωρο, πράσινο. Πίσω από τα τζάμια του ανθοδοχεία με λουλούδια. Λουλούδια και στα παρτέρια του σταθμού. Η βροχή έπαυσε. Μια Ρωσιδούλα με κόκκινο μπερέ. Μια άλλη με κόκκινη ζακέτα. Το κόκκινο λαμποκοπάει στο δροσερό, γκρίζο απόγευμα, παίρνει μια άλλη σημασία. Είμαστε πια στη χώρα των κόκκινων σημαιών και των κόκκινων θρύλων».[46]

Και πιο κάτω αντίστοιχα, λέει τα ακόλουθα: «*Ναι κι οι προλετάριοι με τις λαδωμένες μπλούζες τους: Ταβάριτς, ταβάριτς, ξέρεις τι έδωσες στην ανθρωπότητα; Ξέρεις μικρέ αδερφέ με την τίμια λαδωμένη μπλούζα σου, ποιο όνειρο, ποια ελπίδα ποια σιγουριά έδωσες στα αδέρφια σου όλου του κόσμου; Ποια καινούργια παιδικότητα έδωσες στην γκρινιάρη, γερασμένο κόσμο; Γεια σου ταβάριτς, δώσε μου το χέρι σου. Οι φίλοι σου της Ελλάδας μου είπαν να σε φιλήσω. Το ίδιο και οι ποιητές. Μίρου Μιρ. Συγχώρα τα κουτά μας δάκρυα. Είναι από την παιδικότητα που εσύ μας χάρισες. Η χαρά και η αγάπη κλαίνε.*

Ένας κόκκινος φαντάρος με την καραβάνα του περνάει δίπλα μας. Είναι αυτός που εκείνες τις μαύρες ημέρες υπερασπίστηκε την τιμή του κόσμου. Απλός, ήσυχος, ανθρώπινος, έτσι με την καραβάνα του πήγαινε να φάει το φαί του, γαλήνια ευτυχισμένος, σαν ένας άνθρωπος που έχει κάνει το καθήκον του. Τίποτε πιότερο. Καμιά έπαρση. Δεν υποψιάζεται το βάθος της δόξας που του φορτώνουν οι ματιές μας στους ώμους τους.

Κάποιος ξένος τρέχει του αρπάζει το χέρι να τον χαιρετίσει. Ο κόκκινος φαντάρος γυρίζει, ένα αχνό ειρηνικό χαμόγελο στα γαλάζια του μάτια. Ναι. Καταλαβαίνει. Περνάει το αριστερό του χέρι στη μέση του ξένου και τον φιλάει. Ο ξένος αργοπορεί στην πλατφόρμα. Έχει γυρισμένη την πλάτη του σε εμάς. Κοιτάζει πέρα την απέραντη στέπα. Από την κίνηση των ώμων του καταλαβαίνουμε: Κλαίει, ίσως, ποιος ξέρει, να είναι ένας κομμουνιστής μιας άλλης χώρας, ίσως να γνώρισε εξορίες, φυλακές, τα στρατόπεδα των Γερμανών. Ίσως σε αυτόν τον κόκκινο φαντάρο να χρωστάει τη λευτεριά του. Ποιος ξέρει. Ξεχνιέμαι. Κοιτάζω τους ώμους του που τρέμουν, το κεφάλι του που έχει σκύψει μέσα σε αυτό το γλυκό απόβροχο, όπου ένας τεράστιος ρόδινος ήλιος γέρνει στην απεραντοσύνη της στέπας. Αν δεν φτάσει κανένας εδώ, δεν θα μπορέσει να καταλάβει γιατί κλαίει

[46] Ρίτσος Γ., «Στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας», στο *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση - Αναμνήσεις - Εντυπώσεις 1921 - 1966*, Αθήνα, 1968, σελ. 120

αυτός ο ξένος. Κόβω δίπλα από τις ράγες λίγο τριφύλλι και ένα αγριολούλουδο (το λένε κάσκα) και το βάζω ανάμεσα στα χαρτιά μου. Ένα λουλούδι στο άλμπουμ των μεγάλων μυστικών της καινούργιας παιδικότητας του κόσμου. Το κλάμα του ξένου κομμουνιστή. Τα σοβιετικά σύνορα».[47]

Μέσα από τα παραπάνω λόγια του μεγάλου ποιητή της Ελλάδας και της Αριστεράς, αποτυπώνεται - και διαμέσου και αυτού του κειμένου του - ένας ύμνος προς τη Σοβιετική Ένωση, Πρόκειται για έναν ύμνο που αποτυπώνει και εκφράζει το πώς ένα μεγάλο τμήμα της παγκόσμιας κοινής γνώμης εκείνες τις δεκαετίες και πριν και στην διάρκεια, αλλά και μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε δει τη Σοβιετική Ένωση. Ως μια χώρα δηλαδή, η οποία αποτελούσε την μεγάλη παγκόσμια ελπίδα για όλους τους αριστερούς του κόσμου και κατά προέκταση και για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των εργαζομένων, των λαών και των ανθρώπων όλων των λαϊκών στρωμάτων σε όλο τον πλανήτη.

Στα πλαίσια του ίδιου κειμένου πιο κάτω, ο Γιάννης Ρίτσος, ακολουθώντας πάντα αυτό το ίδιο ύφος που διακρίνεται από το στοιχείο του έντονου θαυμασμού και της εξιδανίκευσης για τη Σοβιετική Ένωση, αναφέρεται με έναν αρκετά ποιητικό τόνο στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας. Είναι ενδεικτικό το εξής απόσπασμα από το κείμενο: «*Μια άλλη αντίστροφή βουή που φτάνει από την πρόσφατη ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης, διασταυρώνεται και έρχεται να πνίξει εκείνες τις πικρές ημέρες. Ζητωκραυγές και επευφημίες και χειροκροτήματα των σοβιετικών λαών στις επετείους της Επανάστασης. Νίκες και δόξες του λαού. Χαρούμενες παραστάσεις της σοβιετικής νεολαίας. Στην ίδια τούτη Κόκκινη Πλατεία γονάτισε ο ωκεανός των αγκυλωτών σταυρών μπροστά στον ματωμένο και όρθιο νικητή Σοβιετικό Λαό. Από τούτη την πλατεία ξεκίνησε η απελευθέρωση του κόσμου. Κι είναι σαν να βυθίζεται στην ιστορία των αιώνων. Η ένταση και η σημασία των γεγονότων έδωσε άπειρο βάρος στο χθες. Ο ηθικός χρόνος είναι δυσανάλογα μεγάλος σε σχέση με τον φυσικό χρόνο*».[48]

Μέσα από αυτές τις αναλύσεις και τα λόγια του Γιάννη Ρίτσου, είναι ενδεικτικό, πως και πάλι δίνεται βαρύτητα στον ρόλο που έπαιξε η Σοβιετική Ένωση στον τιτάνιο αγώνα για την νίκη ενάντια στο ναζισμό και τον φασισμό

[47] Στο ίδιο, σελ. 122
[48] Στο ίδιο, σελ.

πριν από χρόνια. Η ίδια η Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας εδώ κατά κάποιο τρόπο, μπορούμε να αντιληφθούμε, πως καθίσταται σύμβολο και για τους κομμουνιστές όλου του κόσμου, αλλά επίσης και ως προς την αντίσταση ενάντια στην ανελευθερία και τον αυταρχισμό εις βάρος των δικαιωμάτων των λαών και των εργαζομένων.

3.2 Διδώ Σωτηρίου

Είναι ενδεικτικό, πως αυτό το ίδιο είδος ενθουσιασμού αποτυπώνεται και από τη Διδώ Σωτηρίου, η οποία είχε επισκεφτεί τη Σοβιετική Ένωση τον Ιούλιο του 1963, επισκεπτόμενη συγκεκριμένα τη Μόσχα και το Λένινγκραντ.[49] Μέσα από τις σχετικές της περιγραφές, μπορούμε να δούμε, ότι εκφράζεται ένα είδος έντονης χαράς, το οποίο ήταν συνδεδεμένο εξάλλου και με τις προσωπικές ιδεολογικές τοποθετήσεις της συγκεκριμένης συγγραφέως, τοποθετήσεις που την κατέτασσαν στο χώρο της Αριστεράς. Η στάση της Διδώς Σωτηρίου άλλωστε, μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική της εικόνας, την οποία είχαν ακόμα σε διεθνές επίπεδο πολλά άτομα από το χώρο των Τεχνών και των Γραμμάτων εκείνο το διάστημα, αναφορικά με το ρόλο και την παρουσία της Σοβιετικής Ένωσης στο διεθνές στερέωμα. Ένα ρόλο δηλαδή που θεωρούνταν άμεσα και άρρηκτα συνυφασμένος με το ότι η ίδια η Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να αποτελέσει μια παγκόσμια δύναμη αλλαγής, καταπολέμησης του συντηρητισμού, φιλελευθεροποίησης και προστασίας παράλληλα των λαών από την εκμετάλλευση του ιμπεριαλισμού των δυτικών κρατών, ιδίως των Η.Π.Α.

Η Διδώ Σωτηρίου εν προκειμένω είχε επισκεφτεί εκείνες τις 7 ημέρες τη Μόσχα και το Λένινγκραντ, με στόχο να παραβρεθεί στο Διεθνές Συνέδριο Γυναικών που είχε λάβει στη Μόσχα. Είναι ενδεικτικό, ότι είναι λάθος αυτό που έχει αναφερθεί, πως είχε βρεθεί στην ΕΣ.Σ.Δ. ήδη από το Μάιο του 1963 προκειμένου να παραβρεθεί σε ένα διεθνές συνέδριο συγγραφέων από διάφορες χώρες του κόσμου.[50]

Στα πλαίσια των διαφόρων εντυπώσεων της Διδούς Σωτηρίου από τη Σοβιετική Ένωση, θα ήταν δυνατόν να λάβουμε υπόψη μας το άρθρο της στην

[49] Τσακίρη Σ., *Διδώ Σωτηρίου - Από τον Κήπο της Εδέμ, στο καμίνι του αιώνα μας*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1996, σελ. 231
[50] Στο ίδιο, σελ. 231

αριστερή εφημερίδα *Η Αυγή*, το οποίο είχε τον τίτλο «Στη Μόσχα με τους Σοβιετικούς συγγραφείς». Στα πλαίσια του άρθρου αυτού διαβάζουμε τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: «*Η σκηνή του θεάτρου στο μέγαρο των Σοβιετικών συγγραφέων έμαοιαζε με ένα φωτισμένο καράβι από παλιούς καπεταναίους της λογοτεχνίας. Αντάμωσαν εκεί για να μιλήσουν με το κοινό για τα εικοσάχρονα της νίκης, που έσωσε την ανθρωπότητα από την υποδούλωση στη βαρβαρότητα του φασισμού. Από τους πιο γνωστούς που υποδέχθηκαν εμάς τους ξένους φιλοξενούμενούς τους, ήταν ο Σίμανοφ, ο Πολεβόκ, ο Έρενμπουργκ, ο Σμυρνώφ. Ανάμεσά τους και νέοι συγγραφείς και γυναίκες και βετεράνοι στρατιωτικοί που βρήκαν τον καιρό και την ευαισθησία, μέσα στην πιο άγρια φωτιά του πολέμου που γνώρισε ο άνθρωπος, να εκφραστούν με στίχους*».[51]

Εν γένει μέσα από τα συγκεκριμένα αυτά λόγια της Διδώς Σωτηρίου, μπορούμε να αντιληφθούμε το στοιχείο του θαυμασμού για έναν λαό που από τη μια μεριά είχε αντιμετωπίσει στην διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου τις μεγαλύτερες δοκιμασίες, αλλά που δεν είχε πάψει διαχρονικά από την άλλη αντίστοιχα, να διαπνέεται από υψηλά ιδανικά και αξίες, αλλά και από μια τεράστια ευαισθησία που εκφραζόταν μέσω μιας πολύ υψηλής πνευματικής κουλτούρας. Εν τω μεταξύ σε αυτό το άρθρο, είναι πάρα πολύ αποκαλυπτική η αναφορά της Σωτηρίου στον διάλογο του μεγάλου Σοβιετικού λογοτέχνη Έρενμπουργκ με έναν ακροατή στην διάρκεια της συγκεκριμένης πολιτιστικής εκδήλωσης. Την στιγμή που ο ακροατής προσπαθεί να διορθώσει τον Έρενμπουργκ, όταν εκείνος αναφέρεται στο Στάλινγκραντ, αναφορικά με την νέα ονομασία της πόλης που ήταν Βολγκογκράντ, ο Σοβιετικός λογοτέχνης τονίζει εμφατικά πως χρησιμοποίησε το συγκεκριμένο όνομα με βάση τα συναισθήματά του. Συναισθήματα με άλλα λόγια, που αφορούσαν την συγκεκριμένη ονομασία μιας πόλης που στην διάρκεια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου της ΕΣ.Σ.Δ. είχε καταστεί σύμβολο αντίστασης και για τους Σοβιετικούς, αλλά και για εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο.[52]

Σε αυτό το σημείο, για άλλη μια φορά μπορεί κάποιος να «ανιχνεύσει» τις σχετικές πραγματικότητες που είχαν προκύψει ιστορικά στην ίδια τη Σοβιετική

[51] Σωτηρίου Δ, «Στη Μόσχα με τους Σοβιετικούς συγγραφείς», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 4/6/1965
[52] Στο ίδιο

Ένωση, αναφορικά με την διαδικασία της αποσταλινοποίησης μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Η μετονομασία άλλωστε της εν λόγω πόλης είχε αποτελέσει ένα τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Και είναι επίσης εδώ πολύ χαρακτηριστική συγχρόνως, και η σχετική παρατήρηση που είχε κάνει εντός της αίθουσας ο εν λόγω θεατής στον Έρενμπουργκ, αναφορικά με την ανάδειξη ενός είδους χάσματος που πλέον είχε αρχίσει να αναδύεται στην διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου μεταξύ παλαιότερων και νεώτερων γενιών Σοβιετικών, σχετικά με τον τρόπο πρόσληψης και αντίληψης τόσο της ίδιας της σοβιετικής ιστορίας και των διαφόρων σημαντικών γεγονότων της, όπως επίσης από την άλλη μεριά, και των κορυφαίων ιστορικών προσώπων που πρωταγωνίστησαν σε αυτά τα γεγονότα, όπως ήταν ο Στάλιν.

Από την άλλη αντίστοιχα, στα πλαίσια του παρόντος και συγκεκριμένου άρθρου της η Διδώ Σωτηρίου επισημαίνει και τα εξής πολύ σημαντικά που είναι άρρηκτα συνυφασμένα εξάλλου και με το συγκεκριμένο περιστατικό με τον ποιητή Έρενμπουργκ: «*Αυτός ο μικρός διάλογος μου φάνηκε αποκαλυπτικός. Ο κόσμος δεν χειροκροτούσε το άτομο. Χειροκροτούσε την ελευθερία της έκφρασης. Οι Σοβιετικοί συγγραφείς πλέον, όπως κάθε πολίτης, είναι ελεύθεροι να μιλούν και να εκφράζονται, όπως νιώθουν. Πέρασε η μπόρα της προσωπολατρίας, το χιόνια λιώσανε. Δεν αντάμωσα άνθρωπο να φοβάται πως θα σηκωθεί από τον τάφο του, το λαθεμένο παρελθόν. Δεν χρειάζονται οι διπλές και οι τριπλές φρουρές που γύρευε ο ποιητής Γεφτουσένκο. Κανείς δεν φοβάται τα πει τα πράγματα με το όνομά τους, τα λάθη με την έκτασή τους, τα επιτεύγματα με τις σωστές ιστορικές διαστάσεις τους. Αυτό το πνεύμα που το είδαμε στα ξέγνοιαστα γέλια του ευτυχισμένου λαού, στα λόγια του κόμματος και της σοβιετικής κυβέρνησης, στις πανηγυρικές συνεδριάσεις και τις επαφές τους με το λαό, είναι το θερμόμετρο που δείχνει τη σιγουριά της αληθινής νίκης πάνω στις αντιξοότητες μιας δύσκολης εποχής*».[53] Εδώ και μέσα από την περιγραφή του συγκεκριμένου διαλόγου του συγκεκριμένου Σοβιετικού λογοτέχνη με τον παρευρισκόμενο μες στην αίθουσα κατά την διάρκεια της εκδήλωσης εκείνης, ο αναγνώστης μπορεί να αντιληφθεί το πνεύμα ελευθερίας που είχε αρχίσει να διακατέχει τους Σοβιετικούς στην εποχή μετά το θάνατο του Στάλιν.

[53] Στο ίδιο

Δεν είναι τυχαίο, πως όλες αυτές οι αναφορές της Διδώς Σωτηρίου συμπίπτουν παράλληλα με μια εποχή, στην διάρκεια της οποίας πλέον, μετά από το πρώτο αρχικό σοκ των κατηγοριών που είχαν εκτοξευτεί κατά της τυραννίας του παλαιού σταλινικού καθεστώτος στα μέσα της δεκαετίας του 1950, υφίστατο πλέον ένα εντελώς διαφορετικό κλίμα στη Σοβιετική Ένωση. Ένα κλίμα δηλαδή, το οποίο χαρακτηριζόταν από μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση, σε συνδυασμό με την δυνατότητα των ανθρώπων να εκφράζονται πιο ελεύθερα, επειδή δεν υπήρχε ο παλαιότερος φόβος λόγω του σταλινισμού. Αυτή η φιλελευθεροποίηση μάλιστα, όπως βλέπουμε και μέσα από το άρθρο της Διδώς Σωτηρίου είχε αποτυπωθεί και μέσα από την μεγαλύτερη ελευθερία, αναφορικά με τις εκδόσεις λογοτεχνικών βιβλίων και έργων. Και δεν ήταν τυχαίο, όπως διαβάζουμε σε αυτό το άρθρο, το ότι πλέον οι Σοβιετικοί διάβαζαν ακατάπαυστα, καθώς υπήρχαν πάρα πολλές εκδόσεις νέων έργων που παλαιότερα θα ήταν αδύνατον να κυκλοφορήσουν.[54]

Σε αυτό το άρθρο εν τω μεταξύ, είναι πολύ χαρακτηριστική η περιγραφή από τη Διδώ Σωτηρίου μιας άλλης περίπτωσης. Πρόκειται για το περιστατικό της συνάντησής της με έναν νεαρό Σοβιετικό εργάτη κατά την διάρκεια του ταξιδιού της με πλοίο προς την Οδησσό. Περιγράφει το πώς ο συγκεκριμένος εργάτης είχε πάρα πολλές γνώσεις σχετικά με την νεοελληνική λογοτεχνία. Της ανέφερε της Σωτηρίου έργα των Βάρναλη, Μυριβήλη, Κοτζιά κλπ. Η συγγραφέας αναφέρει μάλιστα εδώ, πως το συγκεκριμένο άτομο είχε τέτοιες γνώσεις αναφορικά με τα έργα αυτών των συγγραφέων που γνώριζε επίσης και πολλές λεπτομέρειες αναφορικά με τους κεντρικούς ήρωες των εν λόγω βιβλίων. Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί, ότι διαμέσου της συγκεκριμένης αναφοράς, η Διδώ Σωτηρίου δείχνει το ότι πλέον εκείνο το διάστημα είχαν γίνει μεταφράσεις πολλών ελληνικών λογοτεχνικών έργων στη Σοβιετική Ένωση.[55]

Η συγγραφέας πάντα σε αυτό το άρθρο της αναφέρεται παράλληλα και στις διάφορες συναντήσεις της αντιπροσωπείας των Ελλήνων λογοτεχνών με τους διάφορους σημαντικούς Σοβιετικούς συγγραφείς εκείνης της περιόδου,. Αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ειδικότερα στην περίπτωση του συγγραφέα Σμυρνώφ, ο οποίος θεωρούνταν σημαντικός εκπρόσωπος του

[54] Στο ίδιο
[55] Στο ίδιο

χρονικογραφήματος στη Σοβιετική Ένωση εκείνη την εποχή. Παράλληλα, η Σωτηρίου αναφέρεται και στην γνωριμία της με έναν Σοβιετικό αεροπόρο, ο οποίος είχε υπάρξει επίσης ήρωας ενός λογοτεχνικού έργου.[56]

Γενικότερα ως προς τις αναφορές της Διδώς Σωτηρίου αναφορικά με τη Σοβιετική Ένωση, είναι δυνατόν, να «ανιχνεύσουμε» ειδικότερα ένα έντονο ενδιαφέρον για την λογοτεχνική ζωή στην συγκεκριμένη χώρα. Αυτό είναι εμφανές, φερ' ειπείν, μέσα από την αναφορά στο Σοβιετικό συγγραφέα Μιχαήλ Σόλοχωφ σε άρθρο στην εφημερίδα Η Αυγή, το οποίο επίσης χρονολογείται από το 1965. Διαβάζουμε σε ένα σημείο τα εξής: «*Η είδηση πως ο Σόλοχωφ πήρε το βραβείο Νόμπελ της λογοτεχνίας, έγινε δεκτή από όλο τον κόσμο με πολλή ικανοποίηση. Κανείς δεν αναρωτήθηκε ποιος είναι αυτός ο Σοβιετικός συγγραφέας, τι έγραψε κι αν πραγματικά άξιζε να τιμηθεί. Αντίθετα, εκατομμύρια απλοί άνθρωποι σε όλο τον κόσμο ξαναθυμήθηκαν μεμιάς τους ήρωας του «Ήρεμου Ντον», το σοφέρ στρατιώτη Αντρέι Σόκολοφ της «Μοίρας ενός Ανθρώπου» σαν να ήταν παλιοί γνώριμοι και φίλοι που έφαγαν μαζί ψωμί κι αλάτι, που πολέμησαν, μπερμπάντεψαν, έκλαψαν και στοχάστηκαν μαζί, πορεύτηκαν στις δύσκολες ανηφορικές δεκαετίες του 20ου αιώνα. Αυτή νομίζω θα είναι η πιο μεγάλη ικανοποίηση για το σεμνό χωρικό συγγραφέα της Βσεένσκαγια του Ντον.*

Ο Σόλοχωφ σαν όλους τους μεγάλους υπήρξε απόλυτα αληθινός και λιτός συγγραφέας. Έδωσε με ειλικρίνεια το πανόραμα των ηφαιστειακών γεγονότων της εποχής του, την επανάσταση, τον εμφύλιο πόλεμο, τη σοσιαλιστική ανοικοδόμηση, τον πόλεμο κατά του φασισμού. «Ο Ήρεμος Ντον», η «Μοίρα ενός Ανθρώπου», το «Πολέμησαν για την Πατρίδα», είναι η βασανιστική πορεία ενός λαού που αγωνίστηκε να ξεσκίσει το σκοτάδι και να βγει στο φως και όχι μονάχα να βγει αυτός, μα και να φέρει το φως στον κόσμο σαν άλλος Προμηθέας. Είναι ο αγώνας μιας κοινωνικής επανάστασης που πάει να μεταβάλει τον άνθρωπο από εχθρό σε φίλο, σύντροφο και αδερφό του ανθρώπου».[57]

Τα παραπάνω λόγια από το άρθρο αυτό είναι πολύ αποκαλυπτικά, αναφορικά με το πλαίσιο ορισμένων γενικότερων κατευθύνσεων που είχε αναπτύξει η Λογοτεχνία στη Σοβιετική Ένωση. Κατευθύνσεων, με άλλα λόγια,

[56] Στο ίδιο

[57] Σωτηρίου Δ., «Μιχαήλ Σόλοχωφ - Ένας αληθινός συγγραφέας», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 22/10/1965

που προσδοκούσαν την προβολή και ανάδειξη της ιδέας περί μιας κοινωνίας πραγματικών συντρόφων, μιας κοινωνίας πέρα και πάνω από την παγίδα του άκρατου ατομικισμού του δυτικού κόσμου, μιας κοινωνίας, όπου ο κάθε άνθρωπος, στα πλαίσια μιας αέναης κοινωνικής επανάστασης, δεν θα έπαυε να είναι απόλυτα αφοσιωμένος και στους συνανθρώπους του, χωρίς αυτό να σημαίνει επ' ουδενί την απώλεια της ιδιαίτερης ατομικότητάς του και των προσωπικών του αναγκών.

Είναι χαρακτηριστικό, πως η Διδώ Σωτηρίου σε αυτό το συγκεκριμένο άρθρο της, καθώς αναφέρεται στα διάφορα βιβλία του εν λόγω Σοβιετικού συγγραφέα επισημαίνει ακόμα τα εξής: «*Ο Σόλοχωφ ποτέ δεν δίστασε να πει τα πράγματα με το αληθινό τους όνομα. Δεν έντυσε ιδανικά, ζωντάνεψε αληθινούς ανθρώπους. Δεν συγκάλυψε, δεν εξωράισε, δεν φτιασίδωσε, δεν παραποίησε και δεν ψεύτισε τίποτα. Οι κοζάκοι του των πρώτων χρόνων της Επανάστασης, είναι άνθρωποι που κουβαλούν μέσα τους τις προλήψεις, το σκοτάδι, τις ταπεινώσεις, τη δουλικότητα, τις αδυναμίες μας, το δυναμισμό και την επαναστατικότητα. Λεβεντιά και δειλία, μεγαλείο και κατάπτωση. Πώς ήταν δυνατόν στα χέρια ενός αληθινού συγγραφέα να μεταβληθούν οι άνθρωποι από τη μια μέρα στην άλλη, ως δια μαγείας, σε αγγέλους, σε ιδανικά πρότυπα; Θα πέσουν., Θα σηκωθούν, θα ξαναπέσουν, θα ματώσουν, θα συντριβούν ή θα παλέψουν με τον εαυτό τους*».[58]

Και αυτές οι παρατηρήσεις που κάνει σχετικά με το έργο του Σόλοχωφ η Διδώ Σωτηρίου, λειτουργούν προς επίρρωση των όσων ήδη τονίστηκαν και πιο πάνω. Καταρχήν δηλαδή αναδεικνύεται ένας λογοτεχνικός κόσμος που πλέον είχε την ελευθερία της έκφρασης με έναν τρόπο, ο οποίος έφερνε πιο κοντά τον αναγνώστη, καθώς οι διάφοροι ήρωες δεν αποτυπώνονταν με κάποιο εξιδανικευτικό φωτοστέφανο επαναστατικής αγιοσύνης, κατά τα σταλινικά πρότυπα. Αποτυπώνονταν έτσι όπως πράγματι θα μπορούσε να είναι ένα ανθρώπινο ον, δηλαδή, με τα πάθη του, τα λάθη του, ακόμα ίσως και με μια οσμή βαρβαρότητας, που όμως την ίδια στιγμή δεν έπαυε να έχει συνειδητοποιήσει βαθιά μέσα του, έστω και σε ένα πρωτόλειο επίπεδο, το χρέος της κοινωνικής αλλαγής. Μιας αλλαγής που μπορεί να προέλθει μέσα από την επανάσταση και

[58] Στο ίδιο

παράλληλα να αποτελέσει εργαλείο για την μεταμόρφωση της μελλοντικής κοινωνίας σε κάτι καλύτερο και ανώτερο.

Σε αυτό το σημείο παράλληλα, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε, πως ως προς τις θεωρήσεις και κρίσεις που κάνουν ο Γιάννης Ρίτσος και η Διδώ Σωτηρίου, κατά την προσωπική μου άποψη, υφίσταται η εξής διαφοροποίηση: Ο μεν Ρίτσος στην ουσία υμνολογεί αδιακρίτως οτιδήποτε έχει σχέση με τη Σοβιετική Ένωση, με την κοινωνία της, το πολιτικό της σύστημα κ.τ.λ. Είναι ενδεικτικό, πως μέσα από τις κρίσεις του δεν είχε αναδειχθεί το στοιχείο της κριτικής προς το σταλινικό καθεστώς που αποκαθηλώθηκε μες στη δεκαετία του 1950 μετά από το θάνατο του Στάλιν. Αντίθετα, στην περίπτωση της Σωτηρίου, όπως φάνηκε και πιο πάνω, αυτή η κριτική είχε εκφραστεί έμμεσα πλην σαφώς.

3.3 Στρατής Μυριβήλης

Ένας άλλος σημαντικός λογοτέχνης που είχε επισκεφτεί τη Σοβιετική Ένωση, ήταν και ο Στρατής Μυριβήλης. Ο Μυριβήλης είχε υπάρξει ένας από τους σημαντικότερους λογοτέχνες της λεγόμενης γενιάς του 1930 και παράλληλα είχε γεννηθεί στην Μυτιλήνη το 1890 (που τότε ακόμα ανήκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία). Το 1912 βρέθηκε στην Αθήνα, προκειμένου να σπουδάσει στη Φιλοσοφική και τη Νομική Σχολή, αλλά προς τα τέλη εκείνου του έτους επρόκειτο να καταταγεί στον ελληνικό στρατό, ώστε να συμμετάσχει στους Βαλκανικούς Πολέμους, όπου μάλιστα τραυματίστηκε.[59]

Ένα από τα γνωστότερα λογοτεχνικά του έργα που είναι μάλιστα εμπνευσμένο εν πολλοίς και από τα βιώματά του από τους Βαλκανικούς Πολέμους, είναι το βιβλίο Η ζωή εν Τάφω. Ο ίδιος ο Μυριβήλης από τη δεκαετία του 1930 ειδικότερα είχε συνδεθεί στενά με το χώρο της δεξιάς από πολιτική άποψη, ενώ στην διάρκεια του βίου του είχε συνταχτεί ακόμα και με καθεστώτα, όπως εκείνο του Ιωάννη Μεταξά, όντας παράλληλα και λάβρος αντικομουνιστής.[60]

Αν και σαφώς ποτέ του δεν είχε υποστηρίξει το σοβιετικό πολιτικό σύστημα και την ιδεολογία του κομμουνισμού, ο Μυριβήλης δεν είχε διστάσει

[59]Καραντώνη Α., *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της Γενιάς του '30*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1990, σελ. 183
[60]Πανσέληνος Ας., *Τότε που ζούσαμε*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1984, σελ. 293

να επισκεφτεί την μεγάλη σοσιαλιστική υπερδύναμη του 20ου αιώνα κατά το 1957 και μετά κατά το 1963. Ο ίδιος είχε εκφραστεί πολύ θερμά για τη Σοβιετική Ένωση, ειδικότερα, κατά την πρώτη του επίσκεψη. Είναι ενδεικτικά τα ακόλουθα λόγια του σε ραδιοφωνικό σταθμό της Μόσχας εκείνο το διάστημα, όπου έλεγε, πως με αφορμή το Έκτο Παγκόσμιο Φεστιβάλ Ειρήνης και Φιλίας, η Σοβιετική Ένωση είχε ανοίξει τις αγκάλες της προς όλο τον κόσμο, σχετικά με το θέμα της ειρηνικής συνύπαρξης. Ο ίδιος παράλληλα, τόνιζε, πως και ο Ελληνισμός άλλωστε είχε προβεί σε τεράστιες θυσίες για λογαριασμό των Σοβιετικών κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.[61] Αυτή η παράμετρος μάλιστα, ήταν στοιχείο που είχε καλλιεργήσει στην ψυχή του Στρατή Μυριβήλη στην πορεία την σχετική του συμπάθεια προς τους Σοβιετικούς, χωρίς πάντως από την άλλη μεριά, να σημαίνει φυσικά και την ιδεολογική του ταύτιση με το σοβιετικό καθεστώς. Επρόκειτο για μια συμπάθεια, η οποία είχε καλλιεργηθεί ειδικότερα μέσα από την αντιστοίχιση που είχε κάνει ο Μυριβήλης ανάμεσα στις θυσίες των Ελλήνων και εκείνες των Σοβιετικών, στην διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Είναι πολύ ενδεικτικά εδώ εν προκειμένω τα ακόλουθα αποσπάσματα από εκείνο τον λόγο που είχε εκφωνήσει ο Στρατής Μυριβήλης στο σοβιετικό ραδιόφωνο: «*η Ρωσία και η Αμερική κρατούν πια στα μυστικά εργαστήρια του πιο απαίσιου θανάτου, τη ζωή, την ευτυχία, την ελευθερία, την χαρά της ζωής όλων των ανθρώπων της γης. Και να, ξαφνικά έρχεται από τη Ρωσία το μεγάλο μήνυμα για το Έκτο Παγκόσμιο Φεστιβάλ Ειρήνης και Φιλίας. Το μήνυμα απλώνεται σε όλες τις χώρες τη γης, σε όλους τους λαούς. Η Ρωσία, η μεγάλη Ρωσία, την οποία εμείς αγαπούμε, που εμείς πολεμήσαμε και καταστραφήκαμε για τη δική της ελευθερία, αφού κρατήσαμε στον τόπο μας με φοβερές θυσίες, μεραρχίες ολόκληρες του γερμανικού κατακτητικού στρατού, η Ρωσία, η οποία ήταν αποκλεισμένη για εμάς, ρίχνει ξαφνικά το σιδερένιο παραπέτασμα στα νερά του νερά του Μόσκοβα και μας καλεί με ανοιχτή την αγκαλιά της*».[62]

Μάλιστα, με βάση τα ίδια τα σοβιετικά αρχεία εκείνης της περιόδου, είναι χαρακτηριστικό, πως ο μεταφραστής του λόγου αυτού του Μυριβήλη στο σοβιετικό ραδιόφωνο, έχοντας υπόψη του τις συγκεκριμένες αιχμές, είχε

[61]RGALI (Russian State Archive of Literature and the Arts, Moscow), F. 3, 4
[62]RGALI, F. 3,4

προσθέσει, πως ο Μυριβήλης ήταν ένας από τους σημαντικότερους λογοτέχνες της σύγχρονης Ελλάδας.[63]

Είναι χαρακτηριστικό εν γένει, ότι το σοβιετικό καθεστώς, αν και γνώριζε σαφέστατα τις πολιτικές θέσεις του Μυριβήλη και την στάση του έναντι του κομμουνισμού, δεν τον είχε αντιμετωπίσει με κάποια επιφύλαξη ή εχθρότητα κατά την διάρκεια των επισκέψεών του στη Σοβιετική Ένωση. Δεν είναι επιπλέον τυχαίο εδώ και το ότι ο Ρώσος εκφωνητής κατά την διάρκεια της μετάδοσης του λόγου του Μυριβήλη το 1957 είχε επισημάνει και το ότι σύντομα θα μπορούσε ίσως να υπάρξει ακόμα και μετάφραση έργων και διηγημάτων του σημαντικού Έλληνα λογοτέχνη, πράγμα που όντως επρόκειτο να συμβεί στις αρχές της δεκαετίας του 1960.[64]

Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ένα άρθρο του Πέτρου Ανταίου με τον τίτλο «Η Ελληνική Λογοτεχνία στη Σοβιετική Ένωση - Τα ελληνικά βιβλία γίνονται ανάρπαστα για το κοινό». Σε αυτό το σημείο, θα ήταν δυνατόν να αναφερθεί το ότι ο Πέτρος Ανταίος είχε γεννηθεί στην Προύσα το 1920 και με τη Μικρασιατική Καταστροφή η οικογένειά του βρέθηκε στην Μυτιλήνη. Ο ίδιος σπούδασε στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή κι αργότερα στο Λογοτεχνικό Ινστιτούτο Γκόργκι της Μόσχας. Κατά την διάρκεια της Κατοχής υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΠΟΝ (της Νεολαίας του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ) και οργανωτής σε συνεργασία με τον Άρη Βελουχιώτη των μαχητών ανταρτών της ΕΠΟΝ στα πλαίσια του ΕΛΑΣ. Μετά τον Εμφύλιο, βρέθηκε πολιτικός πρόσφυγας στην Ε.Σ.Σ.Δ. και αργότερα σε συνεργασία και με Σοβιετικούς συγγραφείς, όπως οι Έρενμπουργκ και Αχμάτοβα, έπαιξε σημαντικό ρόλο ως προς την μετάφραση 30 Ελλήνων λογοτεχνών στη Σοβιετική Ένωση.

Δεν είναι έτσι τυχαίο πως για το 1961 ετοιμάστηκαν μεταφράσεις των Μυριβήλη, Βρεττάκου, Κοτζιά, Καζαντζάκη, Ξενόπουλου» στην εφημερίδα *Η Αυγή*. Σε 'ένα απόσπασμα αυτού του άρθρου του Πέτρου Ανταίου, πιο συγκεκριμένα, διαβάζουμε τα ακόλουθα: «*Παρακολουθώντας από τη γέννησή της*

[63]RGALI, F. 1

[64] Γιαλαμάς Δ. Α., «Ταξίδια Ελλήνων λογοτεχνών στην Ε.Σ.Σ.Δ. (1957 - 1970): με βάση ανέκδοτο υλικό το Ρωσικό Κρατικό Λογοτεχνικό Αρχείο», στο *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα: πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Τόμος Β΄, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, επιμέλεια Κωνσταντίνος Δ. Δημάδης, σελ. 53

αυτή την προσπάθεια θα αναφέρω σύντομα μερικές από τις εκδόσεις που ετοιμάζονται. Ας ξεκινήσουμε από τον Εκδοτικό Οργανισμό Ξένης Λογοτεχνίας που κάνει και τη σοβαρότερη δουλειά σε αυτόν τον τομέα. Σύντομα θα δοθεί στο τυπογραφείο η μετάφραση της «Ζωής εν Τάφω», του δυνατού αντιπολεμικού έργου του Στρατή Μυριβήλη που πιστεύω πως θα έχει σοβαρή επιτυχία στους Σοβιετικούς αναγνώστες».[65]

Ο Μυριβήλης είχε επισκεφτεί τη Σοβιετική Ένωση μαζί με την σύζυγό του για δεύτερη φορά το 1963. Μάλιστα, στην διάρκεια εκείνης της επίσκεψής του είχε ξαφνιάσει τον μεταφραστή που τον συνόδευε με την ευθύτητά του, καθώς του είχε τονίσει, πως οι Έλληνες κομμουνιστές που ζούσαν στη Σοβιετική Ένωση, έλεγαν ψέματα για την πατρίδα τους. Είχε επισημάνει παράλληλα, πως τα ψέματά τους ήταν αποτέλεσμα του μίσους τους για την Ελλάδα.[66]

Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί, ότι το ενδιαφέρον του Μυριβήλη αναφορικά με την επίσκεψή του στη Σοβιετική Ένωση είχε συνδεθεί με το Κυπριακό Ζήτημα. Η ίδια η Σοβιετική Ένωση είχε επιδείξει ενδιαφέρον για την επίλυση του Κυπριακού στη βάση της ισονομίας και ισοτιμίας μεταξύ των δυο κοινοτήτων του νησιού, χωρίς μάλιστα την ανάμιξη ξένων δυνάμεων και χωρίς να υπάρξει κάποια επιρροή από τις όποιες ακροδεξιές - εθνικιστικές φράξιες τόσο στο ίδιο το νησί όσο και εκτός αυτού (σε Ελλάδα και Τουρκία) που από καιρό είχαν δραστηριοποιηθεί ως προς το εν λόγω ζήτημα.[67]

Ο Μυριβήλης από τη μεριά του επίσης είχε επιδείξει ενδιαφέρον ως προς το Κυπριακό Ζήτημα και είχε επικροτήσει ειδικότερα την στάση των Σοβιετικών αναφορικά με την αυτοδιάθεση ή και ανεξαρτησία της Κύπρου και τον αγώνα των Ελληνοκυπρίων απέναντι στην αγγλική αποικιοκρατία. Υπό αυτό το βάρος, είναι δυνατόν να θεωρηθεί, πως το ενδιαφέρον του για την ΕΣ.Σ.Δ. είχε τροφοδοτηθεί από αυτή τη στάση των Σοβιετικών έναντι του κυπριακού αγώνα της δεκαετίας του 1950.

---

[65] Ανταίος Π., «Η Ελληνική Λογοτεχνία στη Σοβιετική Ένωση - Τα ελληνικά βιβλία γίνονται ανάρπαστα για το κοινό. Για το 1961 ετοιμάζονται μεταφράσεις Μυριβήλη, Βρεττάκου, Κοτζιά, Καζαντζάκη, Ξενόπουλου», στην εφημερίδα Η Αυγή, 12/3/1961

[66] RGALI, 631, 26, 1563. F. 4

[67] Χατζηβασιλείου Ε., «Η κρίση του 1963: ερωτήματα και αποτιμήσεις», στο Π. Παπαπολυβίου (επιμ.) *1960 - 2010: Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας, Τόμος 1, 1960 - 1969: Η δεκαετία της εγκαθίδρυσης*, Λευκωσία, 2010, σελ. 125

3.4 Άγγελος Τερζάκης

Αναμφίβολα, σημαντική και ενδιαφέρουσα μπορεί να θεωρηθεί επιπρόσθετα και η περίπτωση του Άγγελου Τερζάκη, ο οποίος επισκέφτηκε τη Μόσχα το Μάιο του 1959 κατά την διάρκεια του Γ΄ Συνεδρίου Σοβιετικών Συγγραφέων. Ο ίδιος, είχε αποστείλει μάλιστα εκείνο το διάστημα μια ανταπόκριση στην εφημερίδα Το Βήμα, πίσω στην Αθήνα, όπου είχε μιλήσει σε άρθρο του με ενθουσιασμό για τις εντυπώσεις που είχε αποκομίσει από την επίσκεψη του στη Σοβιετική πρωτεύουσα, αλλά και στο Λένινγκραντ. Στα πλαίσια του συγκεκριμένου του άρθρου, ο Τερζάκης κάνει αναφορά στο πώς οι Σοβιετικοί πρόσεχαν τα παλαιά, ιστορικά μνημεία, ενώ παράλληλα έκανε συνοπτική αναφορά και στο περιεχόμενο του λόγου του Νικήτα Χρουστσόφ.[68]

Θα μπορούσαμε να σημειώσουμε, πως οι σχετικές παρατηρήσεις και εντυπώσεις που είχε καταγράψει ο Άγγελος Τερζάκης μέσα από την επίσκεψή του εκείνη στη Σοβιετική Ένωση, παρόλο που ο ίδιος δεν ήταν ποτέ ενταγμένος εν γένει στον χώρο της Αριστεράς, υπήρξαν συνυφασμένες με μια γενικότερη τάση αλλαγών που φαινόταν να σημειώνονται εκείνη την ιστορική περίοδο στην ίδια την Ε.Σ.Σ.Δ.. Αλλαγών, με άλλα λόγια, που αφορούσαν το θέμα μιας προσπάθειας και διαδικασίας για μια μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος και της κοινωνίας.

Στα πλαίσια της αποσταλινοποίησης, η οποία λάμβανε χώρα εκείνο το διάστημα, είναι ενδεικτικό, πως οι σχετικές τάσεις εξάλλου ήδη σταδιακά είχαν αρχίσει να δημιουργούν αίσθηση και στην παγκόσμια κοινότητα και μεταξύ άλλων, τόσο στους ίδιους τους οπαδούς και θιασώτες της Σοβιετικής Ένωσης, όπως επίσης και στους ιδεολογικούς τους αντιπάλους. Θα λέγαμε, πως οι σχετικές εξελίξεις στη Σοβιετική Ένωση συγχρόνως φαινόταν ακόμα να συμβάλλουν σε ένα είδος ανοίγματος της μεγάλης παγκόσμιας δύναμης του κομμουνιστικού και σοσιαλιστικού κόσμου του πλανήτη, όχι μόνο προς τον κόσμο της Αριστεράς εν γένει και τους απανταχού συμπαθούντες, αλλά και προς μια μεγάλη μάζα ανθρώπων, οι οποίοι δεν είχαν σχέση με τον κομμουνισμό και την Αριστερά, αλλά και που μπορεί ακόμα και να ήταν αντίθετοι προς την συγκεκριμένη ιδεολογία.

[68] Τερζάκης Αγγ., "Εντυπώσεις εκ Μόσχας", στο *Το Βήμα*, Μάιος 1959

Είναι εξάλλου εδώ επίσης χαρακτηριστικό, πως του είχε κάνει ιδιαίτερη εντύπωση, το ότι το συγκεκριμένο καθεστώς εν γένει έδινε μεγάλη σημασία και βαρύτητα στην πνευματική καλλιέργεια των πολιτών του. Αυτή η διάσταση εξάλλου, μπορούμε να δούμε, πως ήταν κάτι το οποίο είχε τονίσει ο Άγγελος Τερζάκης και αργότερα, αναφορικά με τους Σοβιετικούς πολίτες, θεωρώντας τους εξάλλου, ως προς τον εν λόγω τομέα, ανώτερους σε σύγκριση με τους δυτικούς και ειδικότερα σε σύγκριση με τους Αμερικάνους.[69] Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος, την οποία θα ήταν δυνατόν να λάβουμε υπόψη μας, ως προς την επίσκεψη του Άγγελου Τερζάκη εκείνο το διάστημα στη Σοβιετική Ένωση, ήταν το ότι ο ίδιος είχε στείλει ανταπόκριση στην εφημερίδα Το Βήμα, αναφορικά με λόγο του Νικήτα Χρουστσόφ, ο οποίος πλέον εκείνη την εποχή άλλωστε, βρισκόταν πια στην ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης.[70]

Ο ίδιος ο Άγγελος Τερζάκης είναι ενδεικτικό, πως δεν είχε συνταχθεί ποτέ ιδεολογικά με τον κομμουνισμό, δεν έπαυε ωστόσο σε κάποιο βαθμό, εν γένει να τρέφει κάποιες σχετικές συμπάθειες προς την Αριστερά και προς κάποιες πτυχές τη συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας. Είναι ενδεικτικό, πως ο Τερζάκης σε άρθρο του που είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα Το Βήμα στις 26 Αυγούστου του 1959, είχε μιλήσει με δέος για την μορφή του Λέοντα Τρότσκι, του μεγάλου επαναστάτη και συνεργάτη του Βλαντίμιρ Ίλιτς Λένιν και που είχε πρωταγωνιστήσει μάλιστα και στην δημιουργία του Κόκκινου Στρατού.[71]

Είναι χαρακτηριστικό, πιο συγκεκριμένα, ότι ο Τερζάκης και ενώ παράλληλα τονίζει, πως φυσικά ο ίδιος δεν είχε την παραμικρή σχέση με τον κομμουνισμό, αλλά και με τον τροτσκισμό, εντούτοις δεν έπαυε να αναγνωρίζει την σημασία μιας ιστορικής προσωπικότητας, όπως ήταν όντως ο Τρότσκι. Επισημαίνει ενδεικτικό εδώ εξάλλου, πως «*το δαιμόνιο είναι το δαιμόνιο και η Ιστορία είναι η Ιστορία. Γενιές είχαν βιώσει τα διάφορα μεγάλα ιστορικά γεγονότα, όπως ήταν, για παράδειγμα, η Σοβιετική Επανάσταση των μπολσεβίκων του 1917. Μια επανάσταση μέσα από την οποία άλλωστε, είχε λάβει χώρα η αλλαγή κυρίως*

[69]Στο ίδιο
[70]RGALI, 631, 26, 1536. F. 4
[71]Stephenson Gr., *History of Russia: 1812 - 1945*, McMillan, London, 1969

της εσωτερικής σύστασης του κόσμου παγκοσμίως και όχι η εξωτερική του σύσταση».[72]

Μέσα από μια τέτοια διαδικασία εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό εδώ συγχρόνως και το ότι το όνομα του Τρότσκι, είχε αποτελέσει μαζί με εκείνο του Λένιν ένα είδος ζεύγους, το οποίο είναι αξεδιάλυτο στα πλαίσια της παγκόσμιας ιστορίας των επαναστάσεων. Και αυτό, ασχέτως του αν στην συνέχεια και την πορεία αντίστοιχα, μέσω του σοβιετικού καθεστώτος και της απόλυτης κυριαρχίας του Ιωσήφ Στάλιν στα πλαίσια του τελευταίου, είχαν υπάρξει προσπάθειες για την πλήρη εξάλειψη της μνήμης και προσφοράς του Λέοντα Τρότσκι στην παγκόσμια κομμουνιστική επανάσταση και στο κίνημα των Μπολσεβίκων στη Σοβιετική Ένωση.[73]

Παράλληλα, μπορούμε να δούμε στα πλαίσια του εν λόγω άρθρου, πως τονίζεται ιδιαίτερα ο χαρακτήρας της προπαγάνδας που υπήρξε στα πλαίσια του σοβιετικού καθεστώτος αργότερα εις βάρος της συγκεκριμένης σπουδαίας ιστορικής προσωπικότητας. Ένας χαρακτήρας, με άλλα λόγια, που είναι συνυφασμένος στην σκέψη του Άγγελου Τερζάκη με στοιχεία, όπως το ψεύδος και η συκοφαντία, στοιχεία εξάλλου, που σύμφωνα με τον ίδιο δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν να καταστούν πιστευτά από τους αριστερούς σε όλο τον πλανήτη.

Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, σύμφωνα με τον Τερζάκη πλέον στην σύγχρονη εποχή (καθώς εννοεί πιο συγκεκριμένα τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και ενώ πλέον ο Στάλιν δεν ήταν εν ζωή) τονίζεται πως και η διαδικασία της προπαγάνδας που είχε αναπτύξει από δεκαετίες πριν το σταλινικό καθεστώς, ήταν κάτι το οποίο δεν αφορούσε πια τις νεότερες γενιές. Οι τελευταίες στα πλαίσια αυτού του άρθρου δηλαδή, εμφανίζονται σαν ένας αντικειμενικός κριτής που πέραν των όποιων τυχόν ιδεολογικών συμπαθειών προς το σοβιετικό καθεστώς, δεν παύει να αναγνωρίζει το πόσο πραγματικά σημαντική προσωπικότητα είχε υπάρξει ο Λέων Τρότσκι.[74]

Εξάλλου, ο ίδιος ο Τερζάκης σε αυτό το σημείο, κάνει λόγο και για μια προσπάθεια αποκατάστασης πλέον της αλήθειας. Αυτή η προσπάθεια μάλιστα,

[72] Τερζάκης Αγγ., «Ο κατατρεγμένος», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 26 Αυγούστου 1959
[73] Στο ίδιο
[74] Στο ίδιο

πιστεύει πως είναι ένα είδος δονκιχωτισμού. Ο τελευταίος μπορεί μεν να φαίνεται πως είναι κάτι πολύ δύσκολο, κάτι μάταιο κλπ, εντούτοις όμως, κατά την γνώμη του Έλληνα λογοτέχνη, η αποκατάσταση της αλήθειας αναφορικά με το πώς ο Σταλινισμός είχε προδώσει τα αρχικά, αγνά ιδανικά της Οκτωβριανής Επανάστασης κάθε άλλο, παρά θα θεωρείται ως κάτι τέτοιο.[75]

Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, δεν είναι εδώ τυχαίο και το ότι αυτή η αποκατάσταση της αλήθειας, όπως πίστευε ο Άγγελος Τερζάκης, σήμαινε, πως θα έπρεπε πλέον να αποκατασταθεί και ο ίδιος ο Τρότσκι σε εκείνη την θέση της παγκόσμιας Ιστορίας που του άρμοζε, με άλλα λόγια, στο κέντρο της. Υπό αυτό το πρίσμα εξάλλου, τονίζει ο Τερζάκης συγχρόνως εδώ και το ότι « *όσο κι αν είναι βιαστική η εποχή μας, όσο και αν έχει συνηθίσει να κλείνει γρήγορα τις αποσκευές της και τους φακέλους της και να προσπερνάει και να προχωράει προς τον επόμενο σταθμό, καλό θα είναι επίσης και να μην λησμονεί την ίδια στιγμή, ότι υπάρχουν συγχρόνως και κάποιες υποθέσεις που δεν κλείνονται μαζί με τους φακέλους. Αυτές οι υποθέσεις παράλληλα παραμένουν πάντα ανοιχτές έναντι της συνείδησης του ανθρώπινου γένους. Άλλωστε, αν ήταν επίσης, την ίδια στιγμή, να τερματίζονται όλα* «[76]

Στην ουσία μέσω των σχετικών αναφορών που έκανε σε αυτό του το άρθρο ο Άγγελος Τερζάκης, είναι ενδεικτικό, ότι ασκούσε κριτική έναντι του σοβιετικού καθεστώτος. Θα λέγαμε, πως με αφορμή τις αναφορές του στην ιστορία του συγκεκριμένου μπολσεβίκου επαναστάτη, αφενός μεν εξέφραζε το στοιχείο των γενικότερων τάσεων που είχαν προωθηθεί εκείνη την περίοδο και εντός της ίδιας της σοβιετικής κοινωνίας, μέσω της αποσταλινοποίησης, ενώ συγχρόνως φαινόταν να εκφράζει και ένα είδος γενικότερης κριτικής, αναφορικά με την πορεία που φαινόταν να έχει πάρει το σοβιετικό καθεστώς από κάποιο σημείο και μετά εν γένει κατά την διάρκεια της ιστορικής του πορείας.

Δεν είναι τυχαίο το ότι στα πλαίσια ενός τέτοιου άρθρου, ο Τερζάκης επιπρόσθετα δεν παύει να επισημαίνει εδώ και το ότι η στάση ενός τέτοιου πολιτικού συστήματος, όπως ήταν αυτό της Σοβιετικής Ένωσης και ειδικότερα μάλιστα έτσι όπως εξελίχθηκε διαχρονικά και μακροπρόθεσμα, ήταν τέτοια, ώστε

[75] Στο ίδιο
[76] Στο ίδιο

να αποκλίνει τελικά από τους αρχικούς στόχους και σκοπούς για τους οποίους είχε γίνει η Οκτωβριανή Επανάσταση. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό την ίδια στιγμή, πως μέσω του ζητήματος της αποκατάστασης μιας τέτοιας ιστορικής προσωπικότητας, όπως ήταν ο Τρότσκι, ο Άγγελος Τερζάκης θέτει εδώ και το θέμα του πολιτικού φανατισμού και των διαφόρων πολιτικών αντιδικιών και μνησικακιών. Αντίθετα, από την άλλη, τονίζει, πως «*ένας νηφάλιος μελετητής γενικά οφείλει να σταθεί με περίσκεψη μπροστά στο ανθρώπινο δράμα, βοηθημένος άλλωστε και από την λυτρωτική επενέργεια του ιστορικού χρόνου*».[77]

Όλες τις παραπάνω επισημάνσεις αναφορικά με το σοβιετικό καθεστώς και ειδικότερα ως προς την περίπτωση του σταλινισμού, ο ίδιος ο Τερζάκης άλλωστε, τις είχε εκφράσει μέσα από το βιβλίο του με τίτλο «Προσανατολισμός στον Αιώνα». Στα πλαίσιά του εξάλλου, είναι ενδεικτικό πως όλο το τελευταίο κεφάλαιο του έργου είναι αφιερωμένο στην περίπτωση της τότε Σοβιετικής ένωση, όπου ο Τερζάκης εξέφραζε μια σειρά συγκεκριμένων ιδεών, με τις οποίες αποτυπωνόταν αφενός μεν ένα είδος απογοήτευσης για το πώς είχε εξελιχθεί εν γένει στην πορεία το σοβιετικό καθεστώς, δεδομένου, ότι πολλές από τις αρχικές ελπίδες και ιδανικά της Οκτωβριανής Επανάστασης στην ουσία είχαν πεθάνει μέσα από τον εκφυλισμένο τρόπο λειτουργίας αυτού του καθεστώτος και αφετέρου ότι ο σταλινισμός σε μεγάλο βαθμό είχε διαβρώσει τα αρχικά, αγνά ιδανικά.[78]

Δεν είναι τυχαίο, επί παραδείγματι, πως σε ένα απόσπασμα από αυτό το τελευταίο τμήμα του συγκεκριμένου του βιβλίου που παράλληλα είναι και απόσπασμα από άρθρα του στην εφημερίδα Το Βήμα, με την οποία εξάλλου είχε συνεργαστεί για αρκετές δεκαετίες ο Άγγελος Τερζάκης, αναφέρει τα ακόλουθα: «*Από τον Στάλιν, τον καπηλευτή αυτού του σοσιαλιστικού ιδανικού, τον μικρόψυχο εξοντωτή των πολιτικών του αντιπάλων, έλειψε τραγικά και κάθε λογής ύψος και κάθε λογής ομορφιά. Στάθηκε ένας από εκείνους τους ευνοούμενους της Ιστορίας που ηδονίστηκαν να εξευτελίζουν τον άνθρωπο, να τον εξαναγκάζουν στην έσχατη δουλοπρέπεια, αυτό - περιφρόνηση και ταπείνωση, για να διατρανώνουν έτσι,*

[77] Στο ίδιο
[78] Τερζάκης Αγγ., Προσανατολισμός στον Αιώνα, Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 2000, σελ. 205

έμμεσα, την ανάπηρη υπεροχή τους. Και μόνο αυτό του το σύστημα θα ήταν αρκετό για να αποδείξει τη στειρότητά του».[79]

Σε αυτό το σημείο εξάλλου, θα ήταν δυνατόν να αναφερθούμε και στις σχετικές παρατηρήσεις του Άγγελου Τερζάκη αναφορικά με την ίδια την Οκτωβριανή Επανάσταση κατά την περίοδο που ξέσπασε αυτή. Πιο συγκεκριμένα, ο συγκεκριμένος Έλληνας λογοτέχνης εδώ επισημαίνει κάπου, ότι: «*Αν το αίτημα να επαναπροσανατολιστούμε σε ένα χαώδες και κατάφορτο από κινδύνους ιστορικό τοπίο, παραμένει οξύ, η αποτίμηση των συμβάντων αυτού του αιώνα, η εξακρίβωση ενός κρυφού νοήματος που συνέχει τη διαδοχή τους, αποτελεί πρώτιστο καθήκον και σκέψη. Αυτόν τον ρόλο, για να το πω προγραμματικά, πιστεύω πως έχει η Ρωσική Επανάσταση του 1917. Στην πραγματικότητα, ήταν η κορύφωση ενός κατακλυσμιαίου επαναστατικού ρεύματος που σάρωσε την Ευρώπη μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου…. Κρινόμενη με μέτρο τις ίδιες τις επαγγελίες της, η Ρωσική Επανάσταση απέτυχε…*».[80]

Εδώ, με άλλα λόγια, ο Τερζάκης πραγματικά αναγνωρίζει, το ότι η Οκτωβριανή Επανάσταση είχε υπάρξει ένα τεράστιας ιστορικής σημασίας γεγονός που «σημάδεψε» άλλωστε ανεξίτηλα όλο τον 20ο αιώνα. Ταυτόχρονα όμως, έκρινε, πως οι βασικές επαγγελίες της στην πορεία είχαν αποτύχει. Η αποτυχία αυτή, κατά την γνώμη του ήταν συνδεδεμένη με την ανάδυση στην εξουσία του σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος ενός ατόμου που ουσιαστικά στην πορεία είχε επιδιώξει την προσωπική του κυριαρχία επί όλων, με άλλα λόγια του Ιωσήφ Στάλιν. Η αποτυχία αυτή ήταν συνδεδεμένη παράλληλα αφενός μεν με την σταδιακή εξόντωση από τον Στάλιν όλων των παλαιών ιδεολόγων μπολσεβίκων που είχαν διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στην επανάσταση του 1917, αλλά και στην ανάδειξη ενός μηχανισμού καταστολής που αποτελούνταν σε κάποιο βαθμό από μια νεώτερη γενιά ατόμων που περισσότερο είχαν αφοσιωθεί ιδεολογικά στην ίδια την περσόνα του Στάλιν, παρά στο ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα και τον πυρήνα της ιδεολογίας του.[81]

[79] Στο ίδιο, σελ. 205
[80] Στο ίδιο, σελ. 214
[81] Στο ίδιο, σελ. 227

3.5 Ρόζα Ιμβριώτη

Η Ρόζα Ιμβριώτη που γεννήθηκε το 1898 στην Αθήνα και που υπήρξε σύζυγος του σημαντικού Έλληνα μαρξιστή στοχαστή Γιάννη Ιμβριώτη, ήταν σημαντική παιδαγωγός και πρωτοπόρος μάλιστα στο πεδίο της ειδικής εκπαίδευσης, έχοντας παράλληλα πλούσια κοινωνική και πολιτική δράση. Το 1937 μάλιστα είχε ιδρύσει στην Αθήνα το Πρότυπο Ειδικό Σχολείο, το οποίο είχε αποτελέσει την πρώτη επίσημη προσπάθεια στην Ελλάδα για την διδασκαλία παιδιών με νοητική υστέρηση.[82] Η ίδια στην διάρκεια της ζωής της είχε ενταχθεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος και στην διάρκεια της Κατοχής συμμετείχε στην Αντίσταση μέσα από τις τάξεις του ΕΑΜ. Μάλιστα συμμετείχε στη σύνταξη του εκπαιδευτικού προγράμματος της ΠΕΕΑ, με άλλα λόγια, της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (που υπήρξε γνωστή ως η Κυβέρνηση του Βουνού), αλλά και στην συγγραφή του αναγνωστικού Τα Αετόπουλα, που είχε βασιστεί σε βασικές παιδαγωγικές αρχές του λεγόμενου Σχολείου Εργασίας.[83]

Η Ρόζα Ιμβριώτη είχε επισκεφτεί τη Σοβιετική Ένωση μέσα στην δεκαετία του 1950 και μέσω διαφόρων κειμένων της εξάλλου, είχε αποτυπώσει τις εντυπώσεις της από αυτή τη μεγάλη χώρα. Φυσικά, ως παιδαγωγός, είχε εστιάσει στο ζήτημα του σοβιετικού εκπαιδευτικού συστήματος και μάλιστα αυτές τις εντυπώσεις της, τις είχε καταγράψει στο άρθρο της με τίτλο «Η πολυτεχνική μόρφωση στην Ε.Σ.Σ.Δ.» και το οποίο είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης τον Οκτώβριο του 1957.[84]

Είναι ενδεικτικό παράλληλα, πως μέσα από αυτό το συγκεκριμένο άρθρο της, η Ρόζα Ιμβριώτη επιπρόσθετα είχε τονίσει, τον τρόπο, με τον οποίο γινόταν η διάρθρωση εν γένει του ύλη των μαθημάτων στα πλαίσια του σοβιετικού εκπαιδευτικού συστήματος. Γινόταν, πιο συγκεκριμένα, με έναν τέτοιο τρόπο, ώστε να δίνονται οι κατάλληλες επιστημονικές βάσεις, με γνώμονα την διασύνδεση ανάμεσα στην σοσιαλιστική οργάνωση της παραγωγής, από τη μια

[82] Ζωνιού - Σιδέρη Α., «Η εξέλιξη της ειδικής εκπαίδευσης: από το ειδικό στο γενικό σχολείο», στο *Σύγχρονες Ενταξιακές προσεγγίσεις*, Τ. Β΄, εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα, 2011, σελ. 11- 12

[83] Παπαστεφανάκη Ελ., «Η Ρόζα Ιμβριώτη και το εκπαιδευτικό της έργο», στο *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης*, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Οκτώβριος 2014, σ.σ. 1- 11

[84] «Ο πολυτεχνικός ορίζοντας με βάση τη γενική μόρφωση», Τετάρτη 18 Οκτωβρίου 2017, στο https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9548124

μεριά, και την καλλιέργεια δημιουργικού πνεύματος. Μια βασική παράμετρος εδώ εξάλλου ήταν παράλληλα και το να υπάρχει όσο το δυνατόν περισσότερο σύνδεση της μόρφωσης στα πλαίσια του σοβιετικού εκπαιδευτικού συστήματος με την άμεση πρακτική εφαρμογή στην καθημερινή ζωή.[85]

Στα πλαίσια εν τω μεταξύ του εν λόγω άρθρου μπορούμε να διαβάσουμε τα εξής: «*Το σοβιετικό σχολείο κρατεί τα παιδιά δέκα χρόνια και εκτός από τη γενική μόρφωση αγωνίζεται να γνωρίσουν όλοι οι σπουδαστές και των δυο φύλων ρώτα θεωρητικά και πρακτικά τις επιστημονικές αρχές που είναι κοινές στην βιομηχανοποιημένη παραγωγή, δεύτερον κατορθώνει να συνηθίσει τους σπουδαστές να εφαρμόζουν αυτές τις αρχές στους βασικούς κλάδους της παραγωγής και τρίτον τους συνηθίζει και τους δίνει τις πραγματικές αναγκαίες γνώσεις για να χειρίζονται τα πιο απλά εργαλεία και συσκευές. Αυτός ο ορίζοντας είναι πολυτεχνικός. Και να για να γίνω καταληπτή, θα προσπαθήσω να δώσω συνοπτικά τη νέα ύλη που προστίθεται στις επιστήμες της φύσης κάτι των μαθηματικών και στη φυσικών, τη χημεία, τη βιολογία, τα μαθηματικά και την γεωγραφία, χωρίς τα μαθήματα αυτά να χάσουν το παιδαγωγικό και διδακτικό τους σκοπό ή το συστηματικό μεθοδικό χαρακτήρα που καθορίζεται από την εσωτερική λογική της ύλης*».[86]

Λίγο πιο κάτω αντίστοιχα, σημειώνει η μεγάλη Ελληνίδα παιδαγωγός τα ακόλουθα: «*Κανένα παιδί δεν φεύγει από τη Μέση Παιδεία, αν δεν πάρει τις γνώσεις που ανάγονται στην παραγωγή και την εξαγωγή των πιο σημαντικών υλών για την υφαντουργία και τα γεωργικά προϊόντα. Η μελέτη αυτών των θεμάτων περιλαμβάνεται ουσιαστικά στα προγράμματα της χημείας και της βιολογίας από την έκτη ως την δέκατη τάξη. Κανένα παιδί δεν φεύγει αν δεν ξέρει τις αρχές της μηχανικής επεξεργασίας των βασικών υλών: ξυλεία, καύσιμα, λιπάσματα, μέταλλα, οξέα κλπ. Αυτές οι γνώσεις περιέρχονται στα μαθήματα της φυσικής και της χημείας. Μαθαίνουν όλοι οι σπουδαστές τις βασικές αρχές της εγκατάστασης και της λειτουργίας των πηγών ενέργειας: υδραυλικοί, μοτέρ, αιολικοί, θερμικοί και ηλεκτρικοί. Αυτά περιέχονται στα προγράμματα της Φυσικής. Πρέπει να ξέρουν τις τεχνικές αρχές του ηλεκτρισμού ης χώρας: εγκατάσταση ηλεκτρικών σταθμών,*

[85] Στο ίδιο
[86] Ιμβριώτη Ρ., «Η Πολυτεχνική μόρφωση στην Ε.Σ.Σ.Δ.», στο *Επιθεώρηση Τέχνης*, 34, Οκτώβριος 1957, σελ. 260

σταθμών μετασχηματισμού, διανομής ηλεκτρικού ρεύματος στους καταναλωτές, δίκτυο φωτισμού κλπ. Ακόμα, τις τεχνικές βάσεις της μεταφοράς των προϊόντων, των εμπορευμάτων και των ταξιδιωτών, τις αρχές της ατμομηχανής, του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου, του αεροπλάνου, του αυτοκινήτου, του ατμόπλοιου, του τρακτέρ».[87]

Μέσω των παραπάνω αναλύσεών της, αυτό που θέλει να δείξει εδώ η Ιμβριώτη, είναι το ότι στη Σοβιετική Ένωση πλέον σε μεγάλο βαθμό υφίστατο μια διαδικασία μεγάλης ανάπτυξης της τεχνικής εκπαίδευσης. Η ανάπτυξη αυτή ήταν τέτοια, ώστε το εν λόγω εκπαιδευτικό σύστημα να συμβάλει καθοριστικά και με αποφασιστικό τρόπο στην διαδικασία της παραγωγής επιτυχημένων επιστημόνων που αργότερα θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην πρόοδο της κοινωνίας τους σε πολλαπλά επίπεδα.

Μια πάρα πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή εν τω μεταξύ των αναφορών και των συνακόλουθων αναλύσεων που κάνει η Ρόζα Ιμβριώτη μέσα από την καταγραφή των εντυπώσεών της σχετικά με το σοβιετικό πολυτεχνικό εκπαιδευτικό σύστημα, είναι και η αναφορά της στον εκπαιδευτικό χαρακτήρα των εκδρομών. Δηλώνει σε κάποιο σημείο του άρθρου της χαρακτηριστικά ότι: «*Γίνονται ακόμα εκδρομές πολυήμερες και έρευνες μέσα στην ίδια την παραγωγή. Οι εκδρομές δεν είναι απλοί περίπατοι. Μας έδειξε ο μικρός Πέτρος την περίφημη συλλογή ορυκτών που είχε κάνει για την ομάδα του σε μια εκδρομή στον Καύκασο. Οι εκδρομές γίνονται με σαφέστατο σχέδιο, που το έχουν επεξεργαστεί δάσκαλοι και μαθητές, γίνονται έπειτα από εξέταση λεπτομερειακή της τεχνικής και της οργάνωσης της εργασίας για να πετύχει ο σκοπός.*

Ακόμη, οι σπουδαστές αναλαμβάνουν και τεχνική εργασία έξω από το σχολείο. Για παράδειγμα, την εποχή που ήμασταν στη Μόσχα, μια ομάδα είχε αναλάβει τον ηλεκτροφωτισμό μιας μακρινής συνοικίας. Σχηματίζονται ομάδες ηλεκτρομηχανικές, ραδιοτεχνικές, αυτοκινητιστών και τρακτεριστών. Στην 8η τάξη (μαθητές 16 ετών) που μπήκαμε, ο δάσκαλος της φυσικής είχε οργανώσει μια ομάδα μελέτης αυτοκινήτων και της λειτουργίας τους. Ένα παλιό αυτοκίνητο κείτονταν μέσα στην αίθουσα της μηχανικής. Έπρεπε οι μαθητές να κάνουν μαθητικούς υπολογισμούς, να σχεδιάσουν, να δοκιμάσουν, να καθορίσουν τα

[87] Στο ίδιο, σελ. 262

χαρακτηριστικά των υλικών, να υπολογίσουν το βάρος, την ελαστικότητα, την πίεση, την ταχύτητα κλπ. Γιατί, όπως μας λέει ο καθηγητής, όλα τα στοιχεία της σε μεγάλο βαθμό αναπτυγμένης τεχνικής έχουν χρησιμοποιηθεί στο αυτοκίνητο και στην κατασκευή του.

Στο έργο της πολυτεχνικής μόρφωσης βοηθούν με ζήλο όλες οι εξωσχολικές οργανώσεις. Αυτές οργανώνουν εκδρομές σε βιομηχανικά κέντρα και σε τόπους ερευνών. Ιδρύουν σχολικά εργαστήρια και με θέρμη υποστηρίζουν κάθε δράση στο πεδίο το τεχνικό. Ο σχολικός κινηματογράφος με φιλμ επιστημονικά, ραδιοφωνικές ομιλίες, στατιστικές εργασίες, μοντέλα τεχνολογικά, σχεδιαγράμματα, βοηθούν στο έργο. Παντού νιώθει κανείς την ανάσα της επιστήμης και της δημιουργίας, νιώθει πως η νεολαία σοβαρά και απερίσπαστα με πάθος παραδίνεται σε αυτό τον δημιουργικό παλμό. Εμψυχώνεται και εξάπτεται το δημιουργικό πνεύμα σε εκατομμύρια ψυχών, έτσι ευνοούνται νέες εφευρέσεις και νέες ανακαλύψεις, νέες ευτυχισμένες λύσεις που υψώνουν τον άνθρωπο στην αληθινή φύση του».[88]

Εδώ αναδεικνύεται ένα είδος εξιδανικευτικού τόνου, με τον οποίο η Ρόζα Ιμβριώτη περιγράφει την στάση της σοβιετικής νεολαίας απέναντι στην γνώση και την επιστήμη. Μια στάση που άλλωστε εν πολλοίς καθιστά τους Σοβιετικούς νέους εκείνης της εποχής, άτομα με οράματα και δημιουργικότητα.

Είναι επίσης πολύ χαρακτηριστικά και ορισμένα αποσπάσματα από άρθρο της Ιμβριώτη στην εφημερίδα Η Αυγή που χρονολογείται από τον Μάιο του 1960. Μέσω αυτού του άρθρου ο αναγνώστης μπορεί να αντικρίσει την εικόνα μιας Σοβιετικής Ένωσης που παρουσιαζόταν να προοδεύει συνέχεια, μιας κοινωνίας, όπου επίσης η εργασία και οι διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες ήταν οργανωμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε ταυτόχρονα να μην υφίσταται το στοιχείο της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο. Διαβάζουμε κάπου ενδεικτικά τα εξής: «Μέσα στο 1959 θαυματούργησε η λαϊκή πρωτοβουλία. Γι' αυτό τα χαρωπά πρόσωπα, γι' αυτό η χαρά και η υπερηφάνεια και η δύναμη, όχι η στρατιωτική, αλλά του λαού, ήταν μεγάλες. Είχε κανείς την εντύπωση, ότι ο σοβιετικός λαός προχωρούσε με βήμα γίγαντα προς τον τελικό του σκοπό και όλη αυτή η άπειρη δύναμη στέκεται ο στυλοβάτης της ειρήνης σε όλο τον κόσμο. Σαν άλλος Προμηθέας, αυτός ο λαός βάζει τελεία και παύλα στο χάος της

[88] Στο ίδιο, σελ. 263

ανθρώπινης κοινωνίας και δημιουργεί ένα νέο κόσμο. Το σύνθημα που ρίχτηκε στις παραμονές του εφτάχρονου σχεδίου: «να μάθουμε να εργαζόμαστε και να ζούμε σαν κομμουνιστές» έκρυβε μέσα του μια ολόκληρη επανάσταση στον τρόπο ζωής. Εδώ κρύβονταν η μεταμόρφωση της εργασίας σε πηγή χαράς και τιμής για τον καθένα, σε ανάγκη της ζωής του».[89]

Σε συνέχεια εν τω μεταξύ, αυτού του συγκεκριμένου άρθρου της η Ρόζα Ιμβριώτη από την άλλη τονίζει και τα ακόλουθα: «*Όπου και να πάμε, οι ξένοι είτε σε εργοστάσιο, είτε σε κολχόζ, είτε σε σχολές, είτε σε επιχειρήσεις έχουμε πάντα την ίδια εντύπωση, ότι μπορεί και αλλού να είναι όμοια σε μερικά ίσως και καλύτερα, όπως εκεί λείπει ετούτο το νέο που διαπιστώνεις εδώ: την πίστη στη ζωή, στο μέλλον, την πεποίθηση για την ευτυχία, την ολόθερμη βεβαιότητα ότι το αύριο θα είναι καλύτερο από το σήμερα, την ελεύθερη συγκατάθεση για εργασία, την αυτοθέλητη πειθαρχία μέσα στην εργασία και προπάντων την ακλόνητη πεποίθηση ότι χτίζουν νέο κόσμο. Αυτή η σοσιαλιστική στάση απέναντι στην εργασία είναι ολότελα νέα. Τούτο κατά μεγάλο μέρος συντελεί στην δημιουργία μιας νέας ηθικής, της σοσιαλιστικής ηθικής. Σημείο που πρέπει να το προσέξουμε ιδιαίτερα.*

Σοσιαλιστικά να εργαστείς, σημαίνει πριν από όλα να αγωνιστείς ομαδικά για την ολόπλευρη οικοδόμηση του νέου κόσμου, της νέας κοινωνίας. Αυτή η ηθική της εργασίας γίνεται το κέντρο του συνόλου των ηθικών σχέσεων μέσα στην νέα κοινωνία. Οι αρχές της σοσιαλιστικής ηθικής και της συνήθειας μέσα στην εργασία δεν έχουν κανέναν ρομαντισμό, δεν είναι πλατωνικές. Αντίθετα, καθορίζουν την πράξη, την καθημερινή πρακτική εργασία του εργαζόμενου. Είναι μια ηθική ενεργητική, δραστήρια που δίνει φτερά στο σοβιετικό άνθρωπο για δημιουργική εργασία».[90]

Σε συνέχεια αυτού του άρθρου της που είχε δημοσιευθεί στην ίδια εφημερίδα την επόμενη ημέρα, με άλλα λόγια, στις 19 Μαΐου του 1960, η Ρόζα Ιμβριώτη είχε σημειώσει ενδεικτικά τα εξής: «*Παρακολουθείς βήμα με βήμα πώς αναπτύχθηκε ο σπόρος κι οι αρχές της νέας σοβιετικής ηθικής, πώς απομακρύνεται το άτομο μέσα στις νέες συνθήκες από τους παλιούς κανόνες ζωής και ρυθμίζει τη ζωή του με νέο τρόπο. Η πείρα που αποκτήθηκε μέσα στην πάλη για την νίκη του*

[89] Ιμβριώτη Ρ., Εντυπώσεις από τη Σοβιετική Ένωση - Είδα το μέλλον», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 18/5/1960
[90] Στο ίδιο

σοσιαλισμού και το κτίσιμο μιας νέας κοινωνίας αποκρυσταλλώνεται, όχι μόνο σε επιστημονικές γενικεύσεις, αλλά γεννάει και ορισμένες συνήθειες και ηθικές ιδιότητες στον χαρακτήρα του ανθρώπου. Είναι βαθιά η πεποίθησή τους, πως ανθρωπισμός δεν είναι μόνο η διακριτική αλληλέγγυα στάση απέναντι του συνανθρώπου και η προσοχή στην αξία του ανθρώπου, αλλά εκφράζει μια σπουδαία πλευρά της βασική αρχής της σοσιαλιστικής ηθικής: καθένας όλη του τη δύναμη να δώσει στην υπηρεσία για το κτίσιμο της νέας κοινωνίας. Ο σοσιαλιστικός τους ανθρωπισμός είναι η συνειδητή έκφραση της πεποίθησης τους, ότι το κτίσιμο της νέας κοινωνίας είναι μια πρόοδος μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας που έχει κοσμοϊστορική σημασία, γιατί οι άνθρωποι γίνονται κύριοι πάνω στις συνθήκες της ίδιας της κοινωνικής τους ύπαρξης. Κι αυτές αντίστοιχα, με τους νόμους της κοινωνικής εξέλιξης, ελεύθερα και συνειδητά μπορούν να διαμορφώνουν».[91]

Εδώ είναι σαφές, πως αναδεικνύεται εν γένει το σκεπτικό περί ανάδευσης ενός νέου τύπου ηθικής που αφορά σαφώς από τη μια μεριά τον τομέα της εργασίας και της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά που από την άλλη συγχρόνως αποκτά και ένα βαθύτερο και πιο ουσιαστικό νόημα, δεδομένου, ότι αναφέρεται και στο πώς γενικότερα ένα άτομο διαμορφώνει και ορίζει και την στάση και αντίληψή του σχετικά με την ευρύτερη κοινωνία. Αυτή η ηθική εδώ είναι συνδεδεμένη πλέον με την προσπάθεια για την ανάδειξη της λεγόμενης σοσιαλιστικής προσωπικότητας. Το κριτήριο της εκπλήρωσης αυτής της προσωπικότητας και της σοσιαλιστικής ηθικής εξάλλου, έχει να κάνει με την εκπλήρωση του κοινωνικού καθήκοντος σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής (συμπεριλαμβανομένης και της εργασίας). Δεν είναι έτσι τυχαία τα όσα αναφέρει εδώ η Ρόζα Ιμβριώτη επί του θέματος, όταν τονίζει πως: «*Η ηθική της σοσιαλιστικής προσωπικότητας έχει για κριτήριό της την εκπλήρωση του κοινωνικού καθήκοντος μέσα στην εργασία για το κτίσιμο της νέας κοινωνίας. Αυτό είναι το νέο στην έννοια και στο συναίσθημα της τιμής. Ο τιμώμενος δεν αποκτάει το προνόμιο αυτό για τον πλούτο του ή για τη γενιά του. Αποτιμάται η*

[91] Ιμβριώτη Ρ., Εντυπώσεις από τη Σοβιετική Ένωση - Είδα το μέλλον - Η σοσιαλιστική ηθική προσωπικότητα είναι ξένη προς την απλή τυπική εκτέλεση του καθήκοντος», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 19/5/1960

θέση του, ο ρόλος του και η δράση του για τα συμφέροντα του λαού και την επιτυχία του μεγάλου σκοπού…»[92]

Σε αυτό το σημείο, θα ήταν επίσης δυνατόν να αναφερθούμε και σε κάποιες παρατηρήσεις που κάνει η Ιμβριώτη με αφορμή την επίσκεψη στην Αθήνα το Φεβρουάριο του 1962 του Γιούρι Γκαγκάριν, του πρώτου ανθρώπου και Σοβιετικού κοσμοναύτη που βρέθηκε στο διάστημα. Μέσω σχετικού της άρθρου πάντα στην Αυγή, τονίζει το στοιχείο των τεράστιων επιστημονικών προόδων που είχαν σημειωθεί από καιρό πριν εν γένει στη Σοβιετική Ένωση, προόδων παράλληλα που κατά την γνώμη της, ήταν ενδεικτικές και της εν γένει προόδου που είχε σημειωθεί στην συγκεκριμένη χώρα μέσω του σοβιετικού συστήματος και της εκπαίδευσης. Διαβάζουμε το ακόλουθο ενδεικτικό απόσπασμα από αυτό το άρθρο: «*Τιμή και δόξα στους Σοβιετικούς που έδωκαν πρώτοι τον πρώτο κατακτητή του κόσμου. Αυτή η θαυμαστή πραγματοποίηση θα υπηρετήσει την πρόοδο στις επιστήμες, θα μεγαλώσει τη δύναμη του ανθρώπου πάνω στη φύση, θα τον βοηθήσει να ζήσει ειρηνικά και θα συντελέσει στην ευτυχία όλης της ανθρωπότητας. Είναι αυτό μια νίκη του Σοβιετικού ανθρώπου πάνω στις φυσικές δυνάμεις, μια μεγάλη κατάκτηση της επιστήμης και της τεχνικής, ένας θρίαμβος του λογικού. Το σύστημα, πολιτικό και εκπαιδευτικό, έκανε τον άνθρωπο αρχιτέκτονα της ίδιας του της ζωής. Εδώ δεν υπάρχουν οργισμένα νιάτα. Τα μάτια στρέφονται στον ουρανό. Η άνθηση της Σοβιετικής Ένωσης έδωσε το άνθισμα της νεολαίας, που έχει καταγοητευτεί από τον ενθουσιασμό για την δημιουργική εργασία και τα υψηλά έργα. Χθες η νεολαία είχε βοηθήσει να ελευθερωθεί η πατρίδα. Σήμερα η νεολαία βοηθά στην οικοδόμηση της νέας κοινωνίας*».[93]

Όλες οι παραπάνω παράμετροι αναφορικά με την λειτουργία και τις νέες προοπτικές που είχε ανοίξει η σοσιαλιστική ιδεολογία, αναφορικά με την προσέγγιση και αντίληψη που όφειλε να έχει το ανθρώπινο ον εντός του κοινωνικού γίγνεσθαι, θα λέγαμε πως αποτυπώνονται μέσες άκρες και μέσα και από ένα άρθρο της Ρόζας Ιμβριώτη που χρονολογούνταν από το 1956, όταν η Ελληνίδα παιδαγωγός είχε επισκεφτεί και πάλι τη Σοβιετική Ένωση. Στα πλαίσια αυτού του άρθρου, για άλλη μια φορά, υπάρχει βαρύτητα εκ μέρους τους σε

[92] Στο ίδιο

[93] Ιμβριώτη Ρ., «Ο άνθρωπος που καταξίωσε την ανθρώπινη τόλμη - Γιούρι Γκαγκάριν», στην εφημερίδα *Η Αυγή*, 13/2/1962

ζητήματα μεθοδολογίας ειδικότερα του σοβιετικού εκπαιδευτικού προγράμματος και του πώς αυτό πλέον ήταν άμεσα συνυφασμένο με την προσπάθεια για την ανάδειξη ενός νέου τύπου ανθρώπου.

Δεν είναι έτσι τυχαίο, για παράδειγμα, πως στα πλαίσια αυτού του άρθρου, καθώς η Ιμβριώτη συνομιλεί με τη Σοβιετική συγγραφέα Μαριέττα Σανγκινιάν, σχετικά με το θέμα της ελευθερίας του συγγραφέα στη Σοβιετική Ένωση, διαβάζουμε τα ακόλουθα: «*Η ζωή μας έπαψε να είναι σαν νεκρωμένη, τώρα καλπάζει κι όλα μπρος στα μάτια μας παίρνουν νέα μορφή. Ακόμη κι η ζωή μας ως τα μύχια μεταβάλλεται, γυρίζει προς το νέο, γυρίζει σε συναρπαστικά και συγκινητικά γεγονότα που έχουν για το δημιουργό βαθύτατο ενδιαφέρον. Τόσο που Σοβιετικοί άνθρωποι που δεν είναι επαγγελματίες συγγραφείς ή καλλιτέχνες ή επιστήμονες να οιστρηλατούνται από ακατασίγαστη επιθυμία να γράψουν, να πουν, να δημιουργήσουν…*».[94]

Αυτό δείχνει πώς πλέον είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στη συγκεκριμένη κοινωνία άλλωστε, ένα πνεύμα μεγαλύτερης ελευθερίας αναφορικά με το δικαίωμα στην έκφραση. Αυτό, κατά προέκταση άλλωστε, αφορούσε και το χώρο της λογοτεχνίας και των τεχνών. Πρόκειται για μια συνθήκη, με την οποία, όπως φαίνεται από τις παρατηρήσεις και της Σανγκινιάν, ακόμα και οι απλοί άνθρωποι ωθούνταν να γράφουν.

[94] Ιμβριώτη Ρ., «Μια Σοβιετική λογοτέχνις μιλάει για την τέχνη. Η Ελευθερία του συγγραφέα στη Σοβιετική Ένωση - Συνέντευξη στη Μόσχα της παιδαγωγού Ρόζας Ιμβριώτη με τη συγγραφέα Μαριέττα Σανγκινιάν», στην εφημερίδα Η Αυγή, Δεκέμβριος 1956

4ο Κεφάλαιο: Οι απόψεις Ελλήνων πολιτικών για τη Σοβιετική Ένωση σε συνδυασμό με τις προαναφερόμενες τοποθετήσεις των λογοτεχνών

Αντιστοίχως, ως προς τις περιπτώσεις ορισμένων Ελλήνων πολιτικών που είχαν επισκεφτεί κατά την εν λόγω εποχή τη Σοβιετική Ένωση, μπορούμε να αντιληφθούμε, πως οι Μανώλης Γλέζος και Μιχάλης Κύρκος (πατέρας του επίσης σημαντικού πολιτικού ηγέτη της ελληνικής Αριστεράς Λεωνίδα Κύρκου) που είχαν επισκεφθεί τη Σοβιετική Ένωση αρκετές φορές κατά την διάρκεια της ζωής τους, και μεταξύ άλλων, και κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1960, εκφράζουν ένα πλαίσιο εντυπώσεων και ιδεών, οι οποίες στην ουσία ταυτίζονται με τα συναισθήματα που είχαν εκφράσει αντίστοιχα οι διάφοροι λογοτέχνες που αναφέρθηκαν πιο πάνω.

Θα πρέπει να τονιστεί σε αυτό το σημείο, ότι ο Μανώλης Γλέζος, αλλά και ο Μιχάλης Κύρκος είχαν υπάρξει σημαντικά, ιστορικά στελέχη της ΕΔΑ, με άλλα λόγια, της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς, η οποία είχε σχηματιστεί από την συνένωση μιας σειράς αριστερών πολιτικών σχηματισμών στις 3 Αυγούστου του 1951 και με πρωτοβουλία του εκτός νόμου τότε ΚΚΕ. Μάλιστα, προ τα τέλη πλέον της δεκαετίας του 1950 η ΕΔΑ θα αναδεικνυόταν σε αξιωματική αντιπολίτευση στην Ελλάδα, με ποσοστό μάλιστα περί το 25% στις εκλογές του 1958. Αυτό το στοιχείο άλλωστε, σε μεγάλο βαθμό είχε ανησυχήσει τις δυνάμεις της δεξιάς και της παρακρατικής άκρας δεξιάς.[95]

Δεν είναι τυχαίο πως ακροδεξιοί παρακρατικοί μηχανισμοί, υπό την καθοδήγηση άλλωστε και της CIA επρόκειτο στην πορεία να ασκήσουν βία και τρομοκρατία κατά στελεχών της ΕΔΑ και εν γένει να συμβάλουν με διάφορους τρόπους στην διαδικασία της μείωσης της σχετικής της επιρροής. Η ΕΔΑ, της οποίας, μεταξύ άλλων, κορυφαία και ιστορικά στελέχη είχαν υπάρξει άτομα, όπως ο Μιχάλης και ο Λεωνίδας Κύρκος, ο Πασαλίδης, ο Μανώλης Γλέζος, ο Ηλίας Ηλιού, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Στέφανος Σαράφης, ο Γρηγόρης Λαμπράκης κλπ. μετά την Μεταπολίτευση του 1974 δεν επρόκειτο πλέον να

[95] Νικολακόπουλος Ηλ., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946 - 1967*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2001, σελ. 60

παίξει σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας, στοιχείο που θα οδηγούσε τελικά στην διάλυσή της.[96]

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει ακόμα να τονιστεί, πως η ΕΔΑ από τη μεριά της από νωρίς είχε ταχθεί υπέρ των διπλωματικών και λοιπών σχέσεων της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση. Δεν είναι τυχαίο, πως αυτό το στοιχείο άλλωστε είχε εκφραστεί εξαρχής μέσα από πληθώρα άρθρων και διαφόρων δημοσιεύσεων από τα διάφορα στελέχη του συγκεκριμένου κόμματος (όπως, για παράδειγμα, μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Η Αυγή*). Αυτή η παράμετρος μπορεί να θεωρηθεί άλλωστε πολύ σημαντική αναφορικά με την επιρροή που επρόκειτο έτσι να ασκηθεί σε διάφορους πολιτικούς της ΕΔΑ, όπως για παράδειγμα ο Μανώλης Γλέζος, σχετικά με το ζήτημα των προσπαθειών για την θέρμανση των σχέσεων μεταξύ των δυο χωρών και την μεταξύ τους προσέγγιση.[97]

Ο Μανώλης Γλέζος (1922-2020) υπήρξε ένα από τα κορυφαία στελέχη της Αριστεράς και σημαντικός αντιστασιακός, γνωστός για το κατέβασμα της ναζιστικής σημαίας από το Βράχο της Ακρόπολης μαζί με τον Λάκη Σάντα στις 31 Μαΐου του 1941. Υπήρξε αρχισυντάκτης στην εφημερίδα Ριζοσπάστης και αργότερα διευθυντής στην εφημερίδα Η Αυγή. Υπέστη για πολλά χρόνια διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες, λόγω της αντιστασιακής του δράσης κατά την Κατοχή και της σύνδεσής του με την Αριστερά. Υπήρξε βουλευτής και πρόεδρος της ΕΔΑ και αργότερα βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, ενώ στην πορεία υπήρξε στέλεχος του Συνασπισμού και στη συνέχεια του ΣΥΡΙΖΑ.[98]

Ο Μανώλης Γλέζος, για παράδειγμα, μέσα από ένα κείμενό του που έχει τίτλο «Τα φτερά των σπούτνικ», εκφράζει την ιδέα της ύπαρξης πλέον μιας ανεπτυγμένης κοινωνίας, που είχε σημειώσει τεράστιες προόδους σε πεδία, όπως οι επιστήμες και η τεχνολογία. Εδώ μπορούμε να δούμε τα ακόλουθα αποσπάσματα από το άρθρο αυτό: «*Το σοβιετικό καθεστώς, που ο βασικός του*

[96] Παπαθανασίου Ι., «ΕΔΑ το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής Αριστεράς», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945 - 1967*, εκδόσεις Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994, σ.σ. 681 - 698

[97] Τρίκκας Κ., *ΕΔΑ 1957 - 1967: το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2009, σελ. 281

[98] «Έφυγε από τη ζωή, πλήρης ημερών ο Μανώλης Γλέζος», Τρίτη, 31 Μάρτη 2020, στο https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10732628

σκοπός ήταν να σταματήσει την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, έταξε και σαν σκοπό του να χρησιμοποιήσει όλη την ανθρώπινη γνώση στην υπηρεσία της ανθρωπότητας, για να αποδεσμεύσει τον άνθρωπο με την βοήθεια της επιστήμης από τις καταστρεπτικές συνέπειες των νόμων που διέπουν τη φύση, να τον κάνει κυρίαρχο και ελεύθερο πάνω της. Ακριβώς στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου της Μόσχας είναι γραμμένα τούτα τα λόγια του Λένιν: «Από τώρα ποτέ η ανθρώπινη σκέψη δεν θα χρησιμοποιηθεί σαν μέσο βίας και εκμετάλλευση». Και αυτό ακριβώς άρχισε από τότε, από την εποχή των χρόνων της επανάστασης να μπαίνει σ' εφαρμογή για να είναι σήμερα μια πραγματικότητα. Και πρώτα απ' όλα έπρεπε η ανθρώπινη σκέψη, η συσσωρευμένη ανθρώπινη γνώση σ' επιστήμη να γίνει κτήμα του λαού…».[99]

Μπορούμε να δούμε, πως σε κάποιο βαθμό παράλληλα στην εποχή κατά την οποία γράφεται από τον Γλέζο αυτό το κείμενο, αποτυπώνεται συγχρόνως και ένα είδος ελπίδας και αισιοδοξίας συνυφασμένης με το ότι παράλληλα στα πλαίσια της σοβιετικής κοινωνίας σημειωνόταν σταδιακά και μια διαδικασία μεγαλύτερης φιλελευθεροποίησης που ήταν συνδεδεμένη άλλωστε με τις προαναφερόμενες πολιτικές της αποσταλινοποίησης μετά το 1956. Εδώ είναι ενδεικτικό εξάλλου, πως δίνεται πολύ μεγάλη βαρύτητα στην διάσταση μιας προόδου, με την οποία μπόρεσαν οι Σοβιετικοί σε μεγάλο βαθμό να απελευθερωθούν από τα δεσμά της φύσης και να γίνουν κυρίαρχοι και ελεύθεροι πάνω της.

Αντιστοίχως πιο κάτω στο άρθρο του λέει ο Μανώλης Γλέζος τα ακόλουθα: «*Δεν μπορούσε να γίνει αλλοιώς, μου τονίζει ο υφυπουργός της Ανωτάτης Παιδείας Γερασένκο. Δύο υπήρξαν οι κατευθύνσεις μας. Η πρώτη ν' ανοίξουν τα σχολεία για όλο το λαό και η δεύτερη να διδάσκουν τα παιδιά των εργατών και των αγροτών. Απ' ό, τι υπήρχε, πήραμε το καλύτερο, απορρίψαμε ό, τι χειρότερο. Σ' εκείνες τις δύσκολες συνθήκες βάλαμε κιόλας τα πρώτα θεμέλια: ανοίξαμε τις πόρτες των σχολείων, αρχίσαμε να φτιάχνουμε τα πρώτα στελέχη. Και το πετύχαμε. Σήμερα, αυτή τη στιγμή, στη Σοβιετική Ένωση σπουδάζουν 50.400.000 άτομα, ένας στους*

[99] Γλέζος Μ., «Τα φτερά των Σπούτνικ», στο *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση - Αναμνήσεις - Εντυπώσεις 1921 - 1966*, Αθήνα, 1968, σελ. 148

τέσσερις πολίτες σπουδάζει, χωρίς να λογαριάσουμε όσους έχουν ήδη σπουδάσει κι χωρίς να λογαριάσουμε τα παιδιά μέχρι 7 ετών που δεν πήγαν ακόμα σχολειό».[100]

Όπως φαίνεται από τα συγκεκριμένα αποσπάσματα, μια παράμετρος που απασχολεί ιδιαίτερα τον Μανώλη Γλέζο στα πλαίσια της συγκεκριμένης του έρευνας και ανάλυσης για τη Σοβιετική Ένωση, είναι το εκπαιδευτικό της σύστημα, για το οποίο άλλωστε επισημαίνει στοιχεία και παραμέτρους που είχαν σημειωθεί και από κάποιους Έλληνες λογοτέχνες, όπως ο Γιάννης Ρίτσος. Δεν είναι τυχαίο, πω περιλαμβάνει εδώ σχετικές αναφορές του υφυπουργού Ανώτατης Παιδείας Γερασένκο, με βάση τις οποίες το σοβιετικό καθεστώς είχε προβεί πλέον στην διαδικασία του ανοίγματος των σχολικών αιθουσών για όλο το λαό, με αποτέλεσμα πλέον μετά από δεκαετίες να είναι πάρα πολύ υψηλό το ποσοστό των Σοβιετικών που σπούδαζαν ακόμα και στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Αντιστοίχως λίγο πιο κάτω διαβάζουμε τα ακόλουθα: «*Είναι βέβαια οι Σπούτνικ ολόκληρα επιστημονικά παρατηρητήρια έξω από τη γη που συλλέγουν συνεχώς και στέλνουν τις..... επιστημονικές τους παρατηρήσεις στους δημιουργούς τους στη γη. Πριν όμως απ' αυτά τα κινούμενα στο διάστημα επιστημονικά παρατηρητήρια προϋπήρξαν τα εργαστήρια των δεκατάξιων σχολείων που πρωτοφέρνουν σ' επαφή το μαθητή με την επιστήμη όπως εκείνη του 704ου σχολείου της Μόσχας, για τα οποία σας μίλησα. Ακολουθούν τα εργαστήρια των Πανεπιστημίων και των Ινστιτούτων, που δημιουργούν τους επιστήμονες και έπονται τα Ινστιτούτα Ερευνών όπου εκεί οι επιστήμονες ερευνούν και δημιουργούν. Τέτοια Ινστιτούτα Ερευνών υπάρχουν 1.264 σε όλη τη Σοβιετική Ένωση. Μέσα σ' αυτά δημιουργήθηκαν οι Σπούτνικ. Αλλά οι δημιουργοί τους προπαιδεύτηκαν στα εργαστήρια των δεκατάξιων σχολείων και δημιουργήθηκαν σαν επιστήμονες στα εργαστήρια των Ινστιτούτων και των Πανεπιστημίων*».[101]

Μέσω του παραπάνω αποσπάσματος, βλέπουμε, πως στο συγκεκριμένο του κείμενο, το οποίο είχε υπάρξει άρθρο στην εφημερίδα *Η Αυγή* το Δεκέμβριο του 1957, ο Μανώλης Γλέζος δίνει ειδικότερα μεγάλη βαρύτητα στο θέμα της ανάπτυξης της τεχνικής εκπαίδευσης, για την οποία άλλωστε είχε κάνει λόγο,

[100] Στο ίδιο, σελ. 150
[101] Στο ίδιο, σελ. 156

μεταξύ άλλων και η Ρόζα Ιμβριώτη. Μέσω αυτής της ανεπτυγμένης τεχνικής εκπαίδευσης παράλληλα, ο συγγραφέας του κειμένου προβαίνει και στην σύνδεση με την τεχνολογική ανάπτυξη της σοβιετικής κοινωνίας, ανάπτυξη που αποτυπώνεται μέσα από τους δορυφόρους Σπούτνικ και το σοβιετικό, διαστημικό πρόγραμμα.

Σε ό, τι αφορά αντίστοιχα από την άλλη μεριά, την περίπτωση του Μιχάλη Κύρκου, ο οποίος ήταν πατέρας του Λεωνίδα Κύρκου και ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά στελέχη της Αριστεράς και του κόμματος της ΕΔΑ, υφίσταται η καταγραφή των δικών του εντυπώσεων αναφορικά με τη Σοβιετική Ένωση, την οποία είχε επισκεφτεί συγκεκριμένα το 1957, κατά την επέτειο των σαράντα χρόνων από την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917. Οι εντυπώσεις αυτές του Κύρκου, είχαν περιληφθεί σε ένα άρθρο του που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Αυγής λίγο καιρό αργότερα, προς τις αρχές περίπου του 1958. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί, πως ο Μ. Κύρκος το 1957 δεν ήταν μέλος της ΕΔΑ, της οποίας είχε υπάρξει ιδρυτικό στέλεχος, αλλά επέστρεψε την επόμενη χρονιά, δηλαδή το 1958.

Στο εν λόγω άρθρο διαβάζουμε τα εξής: «*Η τεσσαρακοστή επέτειος της ρωσικής επανάστασεως, του πλέον συνταρακτικού γεγονότος του αιώνα μας, εφόσον άνοιξε αποφασιστικά τον δρόμον για την κοινωνική απελευθέρωσιν όλων των βασανισμένων ανθρώπων, αποτελεί αρίστην ευκαιρίαν, δια να εξετάσωμεν χωρίς κανεός είδους προκατάληψιν και μόνο γνώμονα τον εθνικόν και λαϊκόν συμφέρον, το πρόβλημα των σχέσεων της Ελλάδος με τη Σοβιετική Ένωσιν που είναι σήμερον, κατά γενικήν ομολογίαν και αναγνώρισιν, η ετέρα εκ των μεγάλων, των παγκοσμίων Δυνάμεων*».[102]

Όπως φαίνεται από την αρχή του κειμένου λοιπόν, σε αυτό το άρθρο τονίζει συγκεκριμένα ο Κύρκος, ότι με αφορμή την τεσσαρακοστή επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης, θα ήταν δυνατόν πλέον να αναδυθεί η διάσταση των σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Σοβιετική Ένωση. Ο ίδιος ο Μιχαήλ Κύρκος άλλωστε είχε τονίσει εν πολλοίς το στοιχείο και την διάσταση η ίδια η ελληνική εξωτερική πολιτική να μπορέσει σταδιακά να απελευθερωθεί από ένα

[102] Κύρκος Μ., «Η Ελλάδα και η Σοβιετική Ένωση», στο *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση - Αναμνήσεις - Εντυπώσεις 1921 - 1966*, Αθήνα, 1968, σελ. 138

σύνολο διαφόρων προκαταλήψεων και αγκυλώσεων, οι οποίες βέβαια από την άλλη μεριά, ήταν επίσης αποτέλεσμα και των ασφυκτικών πιέσεων των Η.Π.Α. και της Δύσης σε πολιτικό, διπλωματικό και οικονομικό επίπεδο.

Και πιο κάτω αναφέρει τα ακόλουθα ο συγκεκριμένος πολιτικός: «*Το πρόβλημα αυτό, κατά την γνώμιν μου, είναι από τα πλέον θεμελιώδη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και δικαίως απασχολεί όλους τους Έλληνας που δεν αδιαφορούν δια τα δημόσια πράγματα και αντιθέτως αγρυπνούν δια την εξασφάλισιν, των κατοχύρωσιν και την προαγωγήν των συμφερόντων του Έθνους. Η Ελλάς είναι εντεταγμένη εις το Ατλαντικόν Σύμφωνον. Σημαίνει τούτο ότι κωλύεται να καλλιεργήσει πλέον στενάς φιλικάς σχέσεις με τη Σοβιετικήν Ένωσιν. Τοιαύτη αντίληψις θα ήτο απαράδεκτος και δια αυτό κανείς δεν ετόλμησε να την διατυπώση δημοσία. Τούτου δεδομένου, το πρόβλημα είναι εξεταστέον από μόνης της ουσιαστικής του πλευράς. Συμφέρει ή δεν συμφέρει εις το έθνος μας και τος λαόν μας η καλλιέργεια συνεπών φιλικών σχέσεων με τη Σοβιετικήν Ένωσιν;*

Η Ελλάς, - όπως και κάθε άλλη χώρα άλλωστε, - προκειμένου να καθορίσει τας εξωτερικάς της σχέσεις, προ πάσης συζητήσεως αξιοί: α) τον σεβασμόν της ανεξαρτησίας της, β) τον σεβασμόν της εδαφικής της ακεραιότητος και γ) την μη ανάμιξιν εις τα εσωτερικά της. Εις την περίπτωσιν που εξετάζομε, συμπίπτει ευτυχώς αυταί αι τρεις αξιώσεις αι δικαίως προβαλλόμεναι, να αποτελούν τας θεμειώσεις βάσεις, τον κεντρικόν άξονα, της επισημότατα διακηρυγμένης σοβιετικής εξωτερικής πολιτικής της συνυπάρξεως. Και όχι μόνο έναντι της Ελλάδος, αλλά έναντι όλων γενικώς των χωρών. Επομένως από της βασικωτάτης αυτής απόψεως, η κατοχύρωσις μας είναι πλήρης και απόλυτος, ώστε να μην είναι δυνατόν να υπάρξη καμμιά καλόπιστος ανησυχία.

Τούτου δεδομένου, δεν ημπορεί να υπάρξει ορθοφρονών Έλλην,που να μην κατανοή της από πάση πλευράς τεραστίαν σημασίαν που θα είχεν η καλλιέργεια στενών φιλικών σχέσεων με τη Σοβιετικήν Ένωσιν. Μια δε μόνο ανησυχία θα ήτο δικαιολογημένη, μήπως η Σοβιετική Ένωσις δεν έβλεπε σημαντικόν δι' αυτήν όφελος εις την ανάπτυξιν των σχέσεων αυτών. Η πρόσφατος μετ' άλλων μετάβασίς μου εκεί μου έδωσε την ευκαιρίαν να έλθω εις επαφήν με τας πλέον υπεύθυνους κυβερνητικάς προσωπικότητας, αλλά και με τους κοινωνικούς και τους οικονομικούς παράγοντας και ακόμη με όλα τα στρώματα του ρωσικού λαού, - τους

διανοουμένους, τους συγγραφείς, τους επιστήμονας και καθηγητάς, τον κλήρον, τους διδασκάλους και φοιτητάς, τους αγρότας και τους εργάτας. Αυταί αι επαφαί με έπεισαν ότι μεταξύ της πολιτικής της κυβερνητικής ηγεσίας κιαι του ρωσικού λαού υπάρχει πλήρης ταύτισις ως προς την ειλικρίνειαν και την θερμότητα των αισθημάτων απέναντι του λαού μας και ότι κοινή και ζωηροτάτη είναι η επιθυμία όλων δια την ανάπτυξιν των μεταξύ μας σχέσεων…»[103]

Με βάση αυτό το απόσπασμα αντίστοιχα, ο Κύρκος επισημαίνει, ότι το σκεπτικό πως δεν υφίσταται η δυνατότητα ανάπτυξης φιλικών σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Σοβιετική Ένωση, επειδή η πρώτη είναι μέλος του ΝΑΤΟ, είναι κάτι που σύμφωνα με τον Μιχάλη Κύρκο θεωρούνταν απαράδεκτο και χωρίς καμιά λογική. Κι αυτό, επειδή από τη στιγμή που η Ελλάδα είναι υποτίθεται ένα ανεξάρτητο κράτος, αυτό σημαίνει, κατά προέκταση, και το ότι είναι μια χώρα που καταρχήν έχει εδαφική ακεραιότητα και από την άλλη μεριά είναι και μια κρατική οντότητα που έχει ανεξαρτησία ως προς την λήψη αποφάσεων σε θέματα σχετικά και με τις εξωτερικές της σχέσεις και δίχως να υφίστανται εξωτερικές παρεμβάσεις. Μάλιστα, ο Μ. Κύρκος εδώ επισημαίνει και τονίζει ιδιαίτερα και το ότι αυτές οι πολύ βασικές αρχές αποτελούν την βάση και τον κεντρικό πυλώνα αναφορικά με το πώς η ίδια η Σοβιετική Ένωση καλλιεργεί τις σχέσεις της με όλα τα κράτη του κόσμου και αυτό επίσης είναι και κάτι που όφειλαν να κατανοήσουν όλοι οι Έλληνες εκείνη την εποχή.

Συνεχίζοντας το σκεπτικό του ο Μ. Κύρκος τονίζει, πως στην διάρκεια της επίσκεψής του στη Σοβιετική Ένωση το 1957 είχε έρθει σε επαφές με διακεκριμένες μορφές της σοβιετικής πολιτικής ζωής. Επίσης είχε συναντήσει και ένα σύνολο σημαντικών παραγόντων από διάφορες πλευρές και τομείς της δημόσιας σοβιετικής ζωής, όπως με εκπροσώπους των ανθρώπων των Τεχνών και των Γραμμάτων, με επιστήμονες, με κληρικούς, με συγγραφείς, φοιτητές, δασκάλους, εργάτες και αγρότες. Μέσω εκείνων των επαφών του ο συγκεκριμένος πολιτικός είχε καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι υπήρχε καταρχήν απόλυτη ταύτιση ανάμεσα στις προθέσεις της σοβιετικής πολιτικής ηγεσίας και του σοβιετικού λαού και δεύτερον, ότι εκείνες οι προθέσεις αφορούσαν την

[103] Στο ίδιο, σελ. 139

ανάπτυξη ειλικρινών και θερμών σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Σοβιετική Ένωση.

Αντίστοιχα, στα πλαίσια του κειμένου του ο Μιχάλης Κύρκος, λίγο πιο κάτω, τονίζει τα ακόλουθα: «*Εγνωρίζομεν από την Ιστορίαν πόσο στεναί υπήρξαν αι σχέσεις μεταξύ του ρωσικού και του ελληνικού λαού κατά την διαδρομήν δέκα ολόκληρων αιώνων. Αλλ' εγώ τουλάχιστον οφείλω να ομολογήσω ότι δεν εφανταζόμην ότι τα αισθήματα αυτά θα διετηρούντο και σήμερον τόσον αναλλοίωτα. Και δι' αυτό ήκουσα, όχι δίχως συγκίνησιν, τον πρώτον αντιπρόεδρον της σοβιετικής κυβερνήσεως, κ. Αν Μικογιάν, να μας ομιλή με τόσην θέρμην περί αυτών και να τονίζει την διατήρησίν των χωρίς εξασθένισιν και κατά την μετεπαναστατικήν περίοδον…*».[104]

Σε αυτό το σημείο δηλαδή, όπως είδαμε και από αυτό το απόσπασμα του κειμένου, δεν είναι τυχαίο και το ότι ο συγγραφέας αυτού του κειμένου δεν παραλείπει να αντιπαραβάλλει την κατάσταση της εποχής του με το ιστορικό των σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί διαχρονικά ανά τους αιώνες μεταξύ του ρωσικού και του ελληνικού λαού. Μάλιστα, εδώ τονίζεται, πως από τη μεριά των Σοβιετικών της σύγχρονης εποχής και των μέσων του 20ου αιώνα, αυτά τα συναισθήματα βασικά είχαν διατηρηθεί αναλλοίωτα. Και για αυτό το λόγο, εδώ ο Κύρκος παράλληλα παραθέτει και τα λόγια του τότε πρώτου αντιπροέδρου της Σοβιετικής Κυβέρνησης, Α. Μικογιάν, ο οποίος είχε κάνει λόγο, μεταξύ άλλων, και για την πρόθεση των Σοβιετικών να βοηθήσουν ακόμα και τους ίδιους τους Έλληνες βιομηχάνους, και μάλιστα να προσφέρουν βοήθεια με τους πλέον συμφέροντες όρους.

Και λίγο πιο κάτω, κλείνοντας το άρθρο του, ο Κύρκος λέει: «*Όταν έχωμεν υπ' όψιν μας όλα αυτά και όταν ακόμη έχωμεν υπ' όψιν μας τα καταπληκτικά επιτεύγματα της ρωσικής επιστήμης και τεχνικής, των οποίων δείγμα αποτελεί η εξαπόλυσις των δύο «Σπούτνικ», που επέσυρε τον θαυμασμόν και προκάλεσε την βαθυτέραν συγκίνησιν εις ολόκληρον την ανθρωπότητα, νομίζω ότι δεν ημπορεί να χωρέση συζήτησις ότι συντρέχουν όλοι ανεξαιρέτως οι όροι δια την ανάπτυξιν των μετά της Σοβιετικής Ενώσεως οικονομικών, εμπορικών και πολιτιστικών σχέσεων.*

[104] Στο ίδιο, σελ. 140

Ότι τούτο αποτελεί καθήκον προς το έθνος και τον λαόν, παραμέλησις δε του καθήκοντος αυτού θα απετέλει αληθινόν εθνικόν έγκλημα».[105]

Μέσω αυτού του τελευταίου αποσπάσματος από το εν λόγω άρθρο δηλαδή, μπορούμε να δούμε, πως ένα ενδιαφέρον στοιχείο που θα επισημάνει από την δική του μεριά και ο Μ. Κύρκος εν τω μεταξύ, είναι η μεγάλη επιστημονική πρόοδος, την οποία είχε σημειώσει εκείνο το διάστημα η Σοβιετική Ένωση. Μια πρόοδο που είχε εκφραστεί εξάλλου ξεκάθαρα μέσα από την εκτόξευση ήδη δυο δορυφόρων Σπούτνικ στο διάστημα την εποχή που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα Αυγή και αυτό το άρθρο. Σε αυτό το σημείο δηλαδή, είναι δυνατόν να δει κάποιος την αναφορά σε κάποιες πολύ συγκεκριμένες σταθερές, οι οποίες ήταν συνδεδεμένες με την σημαντική επιστημονική πρόοδο που είχε σημειώσει πλέον εκείνη την εποχή το σοβιετικό κράτος. Η πρόοδος αυτή εξάλλου είχε θεωρηθεί και απόδειξη του ότι το συγκεκριμένο καθεστώς και σύστημα κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής οργάνωσης ήταν αρκετά αποτελεσματικό, λαμβάνοντας υπόψη άλλωστε και τις τεράστιες καταστροφές που είχε υποστεί η χώρα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

[105] Στο ίδιο, σελ. 140

Συμπεράσματα

Με βάση όλα όσα αναφέρθηκαν και τονίστηκαν και πιο πάνω λοιπόν, καθίσταται εμφανές, πως οι διάφοροι λογοτέχνες - διανοούμενοι, οι οποίοι είχαν επισκεφτεί τη Σοβιετική Ένωση κατά το διάστημα από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950 (μετά το θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν) ως το 1967 οπότε επιβλήθηκε το απριλιανό καθεστώς της χούντας στην Ελλάδα, είχαν εκφραστεί εν γένει με θετικά λόγια για την τότε μεγάλη υπερδύναμη του κόσμου του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Μπορούμε να παρατηρήσουμε μάλιστα, ότι στα πλαίσια των σχετικών προσεγγίσεων και απόψεων που είχαν εκφραστεί από μέρους των διαφόρων λογοτεχνών, είχε αναδειχθεί σε μεγάλο βαθμό μια στάση που κινούνταν από την ουδετερότητα ή το θετικό ενδιαφέρον και έφτανε ως την λατρεία και την δοξολογία σχεδόν του σοβιετικού καθεστώτος και οποιασδήποτε εν γένει πτυχής και έκφρασης του τρόπου ζωής των Σοβιετικών.

Ως προς την πρώτη περίπτωση, με άλλα λόγια, εκείνη της ουδέτερης ή εν γένει θετικής έκφρασης προς τη Σοβιετική Ένωση, μια από τις πλέον ενδεικτικές και χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως άλλωστε φάνηκε και πιο πάνω, ήταν εκείνη του Στρατή Μυριβήλη. Ο πολύ σημαντικός Έλληνας λογοτέχνης του 20 αιώνα σαφώς βέβαια ανήκε στο αντίπαλο πολιτικό στρατόπεδο και είχε υπάρξει ειδικότερα επικριτικός διαχρονικά εναντίον των Ελλήνων κομμουνιστών. Ταυτόχρονα εδώ όμως, είναι ενδεικτικό, πως η προσωπική του στάση έναντι της Σοβιετικής Ένωσης είχε υπάρξει θετική.

Μπορούμε να επισημάνουμε, πως αυτή η θετική στάση, πιο συγκεκριμένα, δεν αφορούσε τόσο πολύ το ίδιο το σοβιετικό καθεστώς, όσο περισσότερο τον σοβιετικό λαό και πτυχές εν γένει της κουλτούρας του και της σοβιετικής κοινωνίας. Μια τέτοια στάση μέσα ιδίως από μια σχετική του συνέντευξη σε σοβιετικό ραδιοφωνικό σταθμό στην διάρκεια της πρώτης του επίσκεψης στη Σοβιετική Ένωση, είχε αποτυπωθεί εξάλλου μέσα από την αναφορά του Μυριβήλη στον μεγάλο αντιφασιστικό αγώνα που είχε κάνει ο σοβιετικός λαός στην διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μαζί και με τους δυτικούς συμμάχους και τους Αμερικάνους επίσης. Ο Μυριβήλης ως προς αυτό το ζήτημα, μπορούμε να δούμε, πως καλλιεργεί μια θετική στάση, χωρίς αυτό να σημαίνει, πως αποδέχεται από την άλλη μεριά, την κομμουνιστική ιδεολογία. Η στάση του

με άλλα λόγια, συνιστά ένα είδος σεβασμού ως προς τις αναλογικά πολύ μεγάλες θυσίες των Σοβιετικών σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, θυσίες που αποτέλεσαν αναπόσπαστο κομμάτι μιας μεγάλης, κοινής παγκόσμιας προσπάθειας.

Ταυτόχρονα εδώ όμως, είναι δυνατόν να αντιληφθεί κάποιος και το ότι μέσα από την σχετική κριτική του Στρατή Μυριβήλη, αυτό που επισημαίνεται και τονίζεται εδώ εν πολλοίς είναι οι ευθύνες και της Σοβιετικής Ένωσης κατά την συγκεκριμένη εποχή που συμπίπτει με το διάστημα του αποκορυφώματος των εντάσεων του Ψυχρού Πολέμου, αναφορικά με τη διατήρηση της παγκόσμιας ειρήνης και αναφορικά με τους κινδύνους που αναδύονταν ολοένα περισσότερο μέσα από την διαδικασία της κούρσας εξοπλισμών εκείνη την εποχή μεταξύ των Αμερικάνων και των Σοβιετικών.

Είναι χαρακτηριστικό φυσικά, ότι αναφορικά με αυτές τις ευθύνες μπορούμε να διαπιστώσουμε, ότι αυτές δεν παύουν σαφώς να αποδίδονται και στους δυτικούς, στοιχείο που αποδίδει άλλωστε την διάσταση της αντικειμενικότητας που είχε προσπαθήσει να εκφράσει ο συγκεκριμένος συγγραφέας. Πάντως από την άλλη μεριά, είναι αλήθεια πως στα πλαίσια μιας δεύτερης του συνέντευξης (στην διάρκεια της δεύτερης επίσκεψης του στη Σοβιετική Ένωση) ο Μυριβήλης είχε εκφραστεί με έναν μάλλον κάπως πιο σκληρό τρόπο εις βάρος των κομμουνιστών και ειδικότερα εις βάρος των Ελλήνων κομμουνιστών που βρίσκονταν στη Σοβιετική Ένωση. Είναι χαρακτηριστικό βέβαια, την ίδια στιγμή, ότι στα πλαίσια των σχετικών του κριτικών, ποτέ δεν είχε στραφεί άμεσα ενάντια στο ίδιο το σοβιετικό καθεστώς. Μάλιστα, υπό αυτό το πρίσμα, πρέπει να τονιστεί, πως ίσως για αυτό το λόγο, στην πορεία και συγκεκριμένα κατά τις αρχές πλέον της δεκαετίας του 1960, έργα Ελλήνων λογοτεχνών, όπως το *Η Ζωή εν Τάφω* του Στρατή Μυριβήλη, είχαν μεταφραστεί στη ρωσική γλώσσα.

Από την άλλη μεριά, ως προς την περίπτωση του Γιάννη Ρίτσου, μπορούμε να αντιληφθούμε φυσικά, ότι υφίσταται μέσα από τις εντυπώσεις και παρατηρήσεις του αναφορικά με τη Σοβιετική Ένωση μια λατρεία, η οποία άλλωστε είχε εκφραστεί από τον μεγάλο Έλληνα ποιητή διαχρονικά. Οι παρατηρήσεις του είναι σαφές, όπως εξάλλου αποτυπώθηκε και πιο πάνω με

ενάργεια μέσα από διάφορα κείμενα και άρθρα του κατά καιρούς, είχαν συνδεθεί άμεσα και με τις προσωπικές του ιδεολογικές και πολιτικές προτιμήσεις. Προτιμήσεις που διαχρονικά εξάλλου, είχαν καθορίσει και σε μεγάλο βαθμό συγχρόνως και το περιεχόμενο της σκέψης και της ποίησής του. Μιας ποίησης που είχε δώσει βαρύτητα στην έκφραση της ένθερμης και μέχρι τέλους σταθερής πίστης προς τον κομμουνισμό.

Αυτή η λατρεία στην περίπτωση του Ρίτσου σε πολλές περιπτώσεις μπορούμε να αντιληφθούμε άλλωστε, πως είχε μεταφραστεί και σε προσεγγίσεις, μέσω των οποίων θα λέγαμε, πως υφίστατο και ένα είδος εξιδανίκευσης του ίδιου του σοβιετικού καθεστώτος. Κάτι τέτοιο κυρίως βέβαια αφορούσε ανέκαθεν στα κείμενά του ειδικότερα την περίπτωση των βασικών προπατόρων και πρωτοπόρων της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 στην Ρωσία. Αυτό το στοιχείο είναι ειδικότερα εμφανές μέσα από την περίπτωση του κειμένου που είδαμε και πιο πάνω, αναφορικά με το μέγαρο του Σμόλνυ στο τότε Λένινγκραντ, όπου η παρουσίαση του συγκεκριμένου κτιρίου, το οποίο είχε συνδεθεί ιστορικά και διαχρονικά με τα πρώτα βήματα της Επανάστασης του 1917, από μέρους του Γιάννη Ρίτσου γίνεται με έναν καθαρά εξιδανικευμένο τρόπο που συγχρόνως παραπέμπει σε μια μεταφυσικού τύπου αναφορά.

Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση του Άγγελου Τερζάκη, είναι ενδεικτικό, πως οι σχετικές αναφορές του από τη Σοβιετική Ένωση, αφενός μεν διακρίνονται από στοιχεία, όπως ο θαυμασμός για έναν πολύ σημαντικό, ηρωικό, αλλά και καλλιεργημένο λαό. Αυτό ήταν φανερό άλλωστε από τις σχετικές του αναφορές σχετικά με τον σεβασμό και την φροντίδα που επεδείκνυε το σοβιετικό καθεστώς διαχρονικά, αναφορικά με διάφορα ιστορικά μνημεία και κτίρια.

Ο Τερζάκης που πολιτικά και ιδεολογικά δεν είχε υπάρξει ενταγμένος στο χώρο της κομμουνιστικής Αριστεράς, είχε ασκήσει πάντως πάρα πολύ σκληρή κριτική απέναντι στον σταλινισμό, με τον οποίο, όπως είναι άλλωστε φανερό και μέσα και από το προαναφερόμενο κείμενο του Τερζάκη, αποτυπώνεται ένα είδος απογοήτευσης για τον τρόπο, με τον οποίο είχε εξελιχθεί και εκφυλιστεί λόγω του σταλινισμού ιστορικά ένα από τα μεγαλύτερα επαναστατικά και πρωτοπόρα εγχειρήματα στην ιστορία των ανθρώπων, εκείνο δηλαδή της Οκτωβριανής Επανάστασης.

Μια επισήμανση που θα ήταν δυνατόν να γίνει σε αυτό το σημείο, είναι το ότι οι σχετικές παρατηρήσεις που είχε κάνει ο Άγγελος Τερζάκης, είχαν υπάρξει περισσότερο ή λιγότερο, συνυφασμένες εν πολλοίς και με ένα πλαίσιο αλλαγών που σημειώθηκαν εντός της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1950. Αλλαγές δηλαδή που αφορούσαν πλέον μια διαδικασία αποσταλινοποίησης και έκφρασης ελεύθερα πλέον μιας σχετικής κριτικής προς το πρόσωπο και τις πολιτικές του Ιωσήφ Στάλιν (διώξεις και εκτελέσεις αντιπάλων και αντιφρονούντων καθώς και άδικες κατηγορίες εις βάρος εκατομμυρίων στελεχών του ΚΚΣΕ).

Η Διδώ Σωτηρίου αντιστοίχως, επίσης, ακολουθώντας τα χνάρια του Γιάννη Ρίτσου είχε εκφραστεί μέσω των επισκέψεών της στη Σοβιετική Ένωση, όπως μέσω εκείνης του Ιουλίου του 1963 με θετικό τρόπο για την χώρα και την κοινωνία, στοιχείο εξάλλου, που ήταν άμεσα συνυφασμένο και με τις δικές της αριστερές ιδεολογικές προτιμήσεις. Αυτή η διάσταση πάντως θα λέγαμε, πως δεν είχε εκφραστεί στην περίπτωσή της τόσο πολύ μέσα από κάποια ανοικτή υμνολογία προς το ίδιο το σοβιετικό καθεστώς, όπως είχε κάνει ο Γιάννης Ρίτσος, αλλά σαφέστατα δεν είχε πάψει να υφίσταται μέσω παραδειγμάτων, όπως το άρθρο της στην Αυγή με τον τίτλο «Στη Μόσχα με τους Σοβιετικούς συγγραφείς», η έκφραση ενός θαυμασμού που αφορούσε ειδικότερα την σχέση της σοβιετικής κοινωνίας με την υψηλή κουλτούρα.

Κι εδώ μέσω της Σωτηρίου είναι ενδεικτικό, πως αναδεικνύεται το στοιχείο της αποσταλινοποίησης στα πλαίσια της σοβιετικής κοινωνίας μετά το 1956. Μιας αποσταλινοποίησης που αφορούσε πλέον μια μεγαλύτερη ελευθερία, αναφορικά με το ζήτημα της έκφρασης, μεταξύ άλλων, και στο πεδίο της λογοτεχνίας και της ποίησης και εν γένει στο χώρο των τεχνών. Είναι ενδεικτικό, πως παραδείγματα, όπως αυτό με την συζήτηση μεταξύ του Έρενμπουργκ και ενός θεατή στη διάρκεια μιας συνάντησης της Ένωσης Σοβιετικών Συγγραφέων στη Μόσχα, είναι πολύ χαρακτηριστικά.

Από την άλλη μεριά, αναφορικά με την περίπτωση αντιστοίχως της Ρόζας Ιμβριώτη, μπορούμε να παρατηρήσουμε, πως το ενδιαφέρον της είχε πέσει κατά κύριο λόγο σε ό, τι είχε να κάνει με το εκπαιδευτικό σύστημα της Σοβιετικής Ένωσης, πράγμα απόλυτα φυσιολογικό, αν αναλογιστούμε, πως η ίδια είχε

υπάρξει πολύ σημαντική παιδαγωγός εκείνη την περίοδο, όντας γνωστή άλλωστε και εκτός του ελληνικού χώρου. Παράλληλα πάντως, μπορούμε να σημειώσουμε και το ότι το ενδιαφέρον της Ρίζας Ιμβριώτη, ως προς τις εντυπώσεις που είχε από τη Σοβιετική Ένωση, είχε εκφραστεί και αναφορικά με τις ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές προόδους.

Προόδους που κατά την γνώμη της, όπως αντίστοιχα και κατά την άποψη και άλλων Ελλήνων λογοτεχνών που είχαν επισκεφτεί εκείνη την περίοδο τη Σοβιετική Ένωση. Αυτές οι πρόοδοι, για παράδειγμα, είχαν να κάνουν με το βιοτικό επίπεδο του σοβιετικού λαού, αλλά και με την λειτουργία της σοβιετικής οικονομίας και την αύξηση της παραγωγικότητάς της σε όλα τα επίπεδα. Αποτέλεσμα άλλωστε μιας τέτοια εξέλιξης ήταν από την άλλη μεριά και το ότι έτσι είχε ανέλθει και το πνευματικό και μορφωτικό επίπεδο του σοβιετικού λαού. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα, πως και στην περίπτωση της Ρόζας Ιμβριώτη αποτυπώνεται ξεκάθαρα και με εναργή τρόπο το στοιχείο και η διάσταση της φιλελευθεροποίησης που ακολούθησε μετά τη δεκαετία του 1950 και μετά το θάνατο του Στάλιν.

Εν γένει στις περιπτώσεις όλων των Ελλήνων λογοτεχνών - διανοούμενων που αναφέρθηκαν και πιο πάνω, είναι δυνατόν να αντιληφθούμε σε συνάρτηση φυσικά και με την συγκεκριμένη περίοδο που εξετάζουμε, πως υφίστανται αναφορές στο ζήτημα της μεγαλύτερης ελευθερίας που επικράτησε στη Σοβιετική Ένωση μετά από το θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν το 1953. Και είναι επίσης πολύ χαρακτηριστικό το ακόλουθο: αυτές οι επισημάνσεις για την μεγαλύτερη φιλελευθεροποίηση στο εσωτερικό του σοβιετικού συστήματος, είχαν γίνει τόσο από τη μεριά των διαφόρων συντηρητικών και μη αριστερών λογοτεχνών, όπως ήταν ο Στρατής Μυριβήλης, όσο επίσης και από τη μεριά διαφόρων αριστερών λογοτεχνών, όπως ήταν , επί παραδείγματι, ή αντίστοιχα η Ρόζα Ιμβριώτη και η Διδώ Σωτηρίου. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια κοινή συνισταμένη, η οποία παράλληλα είναι ενδεικτική και της ίδιας της επιρροής και του αντίκτυπου που είχε υπάρξει σε παγκόσμιο επίπεδο, αναφορικά με την αποσταλινοποίηση και τις προσπάθειες του σοβιετικού καθεστώτος, ιδίως διαμέσου του Νικήτα Χρουστσόφ, να υπάρξει πλέον μια διαδικασία φιλελευθεροποίησης.

Σε αυτό το σημείο άλλωστε, θα ήταν δυνατόν εξάλλου να έχουμε υπόψη μας και το ότι η διαδικασία της αποσταλινοποίησης είχε επηρεάσει στην πορεία τις σχέσεις πολλών χωρών με τη Σοβιετική Ένωση, Μπορούμε να δούμε, με άλλα λόγια, ότι μες στην δεκαετία του 1950, πέραν των ανοιγμάτων ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης μέσα στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση και την κοινωνία της, η Μόσχα παράλληλα είχε προβεί και η ίδια σε μια διαδικασία ανοιγμάτων προς πολλές άλλες χώρες ανά τον κόσμο και προς διάφορες ομάδες ατόμων που μπορεί ιδεολογικά να μην συντάσσονταν με την ίδια.

Υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό, την ίδια στιγμή και το ότι κατά τη διάρκεια ιδίως της δεκαετίας του 1960 (ειδικά αρχές εκείνης της δεκαετίας, όταν πλέον έχει οριστικοποιηθεί το πλαίσιο των πολιτικών ανοίγματος και φιλελευθεροποίησης του Νικήτα Χρουστσόφ) το σοβιετικό κράτος είχε καλέσει στην ΕΣ.Σ.Δ. ένα σύνολο ακόμα και συντηρητικών Ελλήνων λογοτεχνών που ιδεολογικά όχι μόνο δεν συντάσσονταν με τον κομμουνισμό, αλλά από την άλλη μεριά, διαχρονικά είχαν ασκήσει ακόμα και σκληρή κριτική. Και δεν είναι μάλιστα εδώ επίσης τυχαίο και το ότι εκείνη την εποχή περίπου είχαν αρχίσει να εκδίδονται στη Σοβιετική Ένωση αρκετά ελληνικά λογοτεχνικά έργα, ακόμα και συγγραφέων που δεν ήταν αριστεροί. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ είναι αυτό του Στρατή Μυριβήλη που είχε υπάρξει δεξιός και αντικομμουνιστής αλλά που τα έργα του και συγκεκριμένη το βιβλίο του *Η Ζωή εν Τάφω*, είχε κυκλοφορήσει και στη Σοβιετική Ένωση αρχές της δεκαετίας του 1960.

Από την άλλη μεριά, φυσικά θα μπορούσαμε να τονίσουμε σε αυτό το σημείο και το ότι και κάποιοι πολιτικοί από το χώρο της Αριστεράς, και συγκεκριμένα ο Μανώλης Γλέζος και ο Μιχάλης Κύρκος που είχαν επισκεφτεί αρκετές φορές τη Σοβιετική Ένωση, επίσης είχαν εκφράσει με έντονο τρόπο τον θαυμασμό τους για την συγκεκριμένη χώρα και το λαό της. Ο θαυμασμός αυτός μάλιστα, κατά την εποχή πλέον που είχαν επισκεφτεί οι Γλέζος και Κύρκος τη Σοβιετική Ένωση, ήταν άμεσα συνδεδεμένος επίσης και με την ιδεολογική τοποθέτηση των δυο πολιτικών, αλλά επίσης και με ένα σύνολο και πλαίσιο νέων προσδοκιών και ελπίδων που είχαν αναδειχθεί σε παγκόσμια κλίμακα και στους κύκλους και αρκετών αριστερών και κομμουνιστών εκείνης της περιόδου,

αναφορικά με μια νέα φάση ανανέωσης του σοβιετικού καθεστώτος και κατά προέκταση και του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος.

Αυτός ο θαυμασμός εν τω μεταξύ σε σημαντικό βαθμό είχε εκφραστεί σε συνάρτηση προς τις τεχνολογικές επιτυχίες της Σοβιετικής Ένωσης εκείνη την εποχή, αλλά και τις προόδους της αναφορικά με πεδία, όπως το βιοτικό επίπεδο του λαού της αλλά και ως προς πεδία σχετικά με την εκπαίδευσή της, με τις συνθήκες διαβίωσης, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, όπως επίσης και την εργασία για όλους, αλλά και την ύπαρξη δωρεάν κοινωνικής ασφάλισης.

Σε αυτό το σημείο, πέραν όλων των παραπάνω, θα ήταν δυνατόν να επισημανθεί και το ότι οι εικόνες που είχαν περιγραφτεί εκ μέρους των διαφόρων λογοτεχνών - διανοουμένων, αλλά και από μέρους των δυο πολιτικών που αναφέρθηκαν στο πλαίσιο της έρευνάς, σε κάποιο βαθμό ανταποκρίνονταν όντως στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί από τη μια μεριά, το ότι όντως η σοβιετική κοινωνία σαφέστατα είχε προβεί σε μια σειρά προόδων που αφορούσαν τομείς, όπως η εκπαίδευση, η ανάπτυξη της βιομηχανίας, των επιστημών και της τεχνολογίας ή τον τομέα της υγείας.

Αυτό όμως, όπως ήδη αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, δεν σήμαινε πως δεν έπαυαν να υφίστανται ελλείψεις και πως ο μέσος Σοβιετικός πολίτης διαχρονικά δεν έφτασε ποτέ στο βιοτικό επίπεδο του μέσου δυτικού πολίτη. Πέραν του βιοτικού επιπέδου, άλλες ελλείψεις αφορούσαν και το ζήτημα των προσωπικών ελευθεριών ως προς την έκφραση, δεδομένου, ότι το κομμουνιστικό κόμμα ήλεγχε όλες τις πτυχές της δημόσιας, αλλά και της προσωπικής ζωής των πολιτών. Υπό αυτό το πρίσμα υφίσταται η αίσθηση πως οι προαναφερόμενοι λογοτέχνες και πολιτικοί σαφώς και είχαν καθοδηγηθεί από τους Σοβιετικούς συνοδούς και οικοδεσπότες τους, αναφορικά με τις εικόνες που θα αντίκριζαν και οι οποίες θα έπρεπε να είναι μια όσο το δυνατόν καλύτερη διαφήμιση της Σοβιετικής Ένωσης, των πολιτών και της κοινωνίας της προς τον έξω κόσμο. Άλλωστε, κάτι τέτοιο αντίστοιχα, είναι εύλογο, πως θα λειτουργούσε και ως διαφήμιση για το ίδιο το καθεστώς της χώρας.

Ως προς αυτό το ζήτημα πάντως, με βάση και τις σχετικές αναφορές εκ μέρους λογοτεχνών και διανοούμενων, όπως ο Γιάννης Ρίτσος, αλλά και η Ρόζα Ιμβριώτη, έχουμε την αίσθηση, πως πέραν των προσπαθειών των σοβιετικών

αρχών πάντα να τους δείχνουν τις καλύτερες δυνατόν εικόνες του σοβιετικού κόσμου και της σοβιετικής κοινωνίας και οι ίδιοι αυτοί παράλληλα είχαν ίσως την τάση να βλέπουν και στη συνέχεια να αναφέρουν ό,τι θεωρούσαν πως ήταν το πλέον εξιδανικευμένο, αναφορικά με την εικόνα της σοβιετικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, η τυφλή ιδεολογική προσήλωση αυτών των ατόμων και ειδικότερα, κατά την γνώμη μου, του Γιάννη Ρίτσου, στον κομμουνισμό, τα είχε κάνει να θεωρούν, πως οτιδήποτε είχαν δει τριγύρω τους, κατά τις επισκέψεις τους στην Ε.Σ.Σ.Δ. εκείνη την εποχή, ήταν όντως τέλειο και καταπληκτικό.

Υπό αυτό το πρίσμα μάλιστα, ίσως θα ήταν δυνατόν να λεχθεί πως ορισμένοι εξ αυτών των λογοτεχνών - διανοούμενων και εν μέρει και των δύο πολιτικών που αναφέρθηκαν, δηλαδή του Μιχάλη Κύρκου και του Μανώλη Γλέζου, ίσως σε κάποιο βαθμό να λειτούργησαν ως πρέσβεις και προπαγανδιστές της Σοβιετικής Ένωσης προς την ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης. Αυτό είναι κάτι πάντως, για το οποίο μόνο εικασίες μπορεί να κάνει κάποιος και δεν σημαίνει ότι ισχύει ή ότι ισχύει απόλυτα. Κατά την προσωπική μου άποψη, είναι κάτι που περισσότερο μάλλον ίσχυε εν μέρει και που ίσως είχε προκύψει στην πορεία, χωρίς δηλαδή να αποτελεί ένα είδος μακροπρόθεσμου, μελετημένου και προαποφασισμένου σχεδίου και που μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα καθαρώς των συγκεκριμένων ιδεολογικών πολιτικών προσανατολισμών όλων αυτών των ατόμων (με εξαίρεση φυσικά τον Μυριβήλη και τον Τερζάκη).

Πρωτογενείς Πηγές

RGALI (Russian State Archive of Literature and the Arts, Moscow), F. 3,4

RGALI, 631, 26, 1536. F. 4

RGALI, F. 3,4

RGALI, F.1

Τύπος

Η Αυγή: 1956, 1960, 1961, 1962, 1965

Το Βήμα: 1959

Τα Νέα: 1977

Βιβλιογραφία

Breslauer G.W., *Khrushchev and Brezhnev as leaders: Building Authority on Soviet Politics*, Unwin Hyman, London - New York, 1982

Cadbury D., *Space Race: The epic battle between America and the Soviet Union for Dominion of Space*, Harper Perennial, New York, 2007

Gaddis J.L., *The Cold War - The Deals, The Spies, The Lies, The Truth*, Penguin, London, 2011

Getchell M., *The Cuban Missile Crisis and the Cold War: A Short History with Documents*, Hackett Publishing Company, New York, 2018

Gvosdev N.K., *The Strange Death of Soviet Communism: A postscript*, Transaction Publishers, New York, 2008

Hanson P., *The Rise and Fall of the Soviet Economy: An Economic History of the USSR from 1945*, Longman Editions, London, 2003

Mc Mahon R.J., *The Cold War in the Third World*, Oxford University Press, Oxford, 2013

MontefioreS.S., *Στάλιν - Η αυλή του κόκκινου τσάρου*, μετάφραση εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, 2005

Rabinovitch Al., *The Bolsheviks come to power: The revolution of 1917 in Petrograd*, Pluto Press, London, 2004

Riasanovsky N., & Steinberg M., *A History of Russia*, Oxford University Press, Oxford UK, 2010

Service R., *History of Modern Russia: From Tsarism to the Twenty-First Century*, Penguin Books, 2003

Stephenson Gr., *History of Russia: 1812 - 1945*, McMillan, London, 1969

Taubman W., *Khrushchev: The man and his era*, WW. Norton and Company, New York, 2007

Ulam Ad., *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy, 1917 - 1973*, Praeger Publishers, New York, 1974

Walker M., *The Cold War*, Holt Paperbacks, New York, 1995

Wydra H., *Communism and the Emergence of Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2007

Βάλντεν Σ., (1992). *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες, 1950 - 1967*, Τόμος Α΄, στο Οικονομικός Ταχυδρόμος

Βελουδής, Γ., «Ρίτσος Γιάννης», λήμμα από το *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 9α, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1988

Γιαλαμάς Δ. Α., «Ταξίδια Ελλήνων λογοτεχνών στην Ε.Σ.Σ.Δ. (1957 - 1970): με βάση ανέκδοτο υλικό το Ρωσικό Κρατικό Λογοτεχνικό Αρχείο», στο *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα: πρακτικά του Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Τόμος Β΄, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, επιμέλεια Κωνσταντίνος Δ. Δημάδης

Γλέζος Μ., «Τα φτερά των Σπούτνικ», στο *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση - Αναμνήσεις - Εντυπώσεις 1921 - 1966*, Αθήνα, 1968

Δεληκωστόπουλος Αθ., *Η Σοβιετική Ένωση και οι Έλληνες της Ρωσίας: οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις*, Ινστιτούτο Ελληνορωσικού Πολιτισμού, Αθήνα, 1991

Δεσποτόπουλος Κ. Ι., (1945). «Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος Νέων», στο *Ελεύθερα Γράμματα*

Ζωνιού - Σιδέρη Α., «Η εξέλιξη της ειδικής εκπαίδευσης: από το ειδικό στο γενικό σχολείο», στο *Σύγχρονες Ενταξιακές προσεγγίσεις*, Τ. Β΄, εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα, 2011

Ιμβριώτη Ρ., «Η Πολυτεχνική μόρφωση στην Ε.Σ.Σ.Δ.», στο *Επιθεώρηση Τέχνης*, 34, Οκτώβριος 1957

Καραντώνη Α., *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της Γενιάς του '30*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1990

Κιτσίκης Ν., (1945). «Ελλάδα και Σοβιετική Ένωση», στο *Ελεύθερα Γράμματα*

Κουτσοπανάγου Γ., (2000). «Προπαγάνδα και απελευθέρωση. Το Βρετανικό Συμβούλιο και ο Ελληνοσοβιετικός Σύνδεσμος στις Παραμονές του Εμφυλίου Πολέμου (1945)», στο Μνήμων 20

Κύρκος Μ., «Η Ελλάδα και η Σοβιετική Ένωση», στο *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση - Αναμνήσεις - Εντυπώσεις 1921 - 1966*, Αθήνα, 1968

Λιναρδάτος Σπ., *Από τον εμφύλιο στην Χούντα, 1955-1961*, Τόμος Γ΄, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1978

Νικολακόπουλος Ηλ., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946 - 1967*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2001

Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, Τόμος Γ΄, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1998

Πανσέληνος Ας., *Τότε που ζούσαμε*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1984

Παπαθανασίου Ι., «ΕΔΑ το μαζικό κόμμα της προδικτατορικής Αριστεράς», στο *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο 1945 - 1967*, εκδόσεις Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1994

Παπαστεφανάκη Ελ., «Η Ρόζα Ιμβριώτη και το εκπαιδευτικό της έργο», στο *Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης*, 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Οκτώβριος 2014, σ.σ. 1- 11

Ριζάς Σ., *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961 - 1964. Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις του Προβλήματος Ασφαλείας στο Μεταίχμιο του Ψυχρού Πολέμου και της Ύφεσης,* εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα, 2001

Ρίτσος Γ., «Ε.Σ.Σ.Δ.», στην ποιητική συλλογή *Τρακτέρ*, στο *Ποιήματα,* Α΄ Τόμος, εκδόσειςΚέδρος, Αθήνα, 2009

Ρίτσος Γ., «Σμόλνυ», στο περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, χρόνος Γ΄, Τεύχος 34, Οκτώβρης 1957

Ρίτσος Γ., «Στην Κόκκινη Πλατεία της Μόσχας», στο *Τι είδαμε στη Σοβιετική Ένωση - Αναμνήσεις - Εντυπώσεις 1921 - 1966*, Αθήνα, 1968

Στεφανίδης Γ., *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949 - 1952)*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα, 1999

Τασούλας Αργ., *Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση: Οι διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας - Σοβιετικής Ένωσης, 1961 - 1963*, ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα, 2016

Τερζάκης Αγγ., *Προσανατολισμός στον Αιώνα*, Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα, 2000

Τρίκκας Κ., *ΕΔΑ 1957 - 1967: το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 2009

Τσακίρη Σ., *Διδώ Σωτηρίου - Από τον Κήπο της Εδέμ, στο καμίνι του αιώνα μας*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, 1996

Χατζηβασιλείου Ε., «Η κρίση του 1963: ερωτήματα και αποτιμήσεις», στο Π. Παπαπολυβίου (επιμ.) *1960 - 2010: Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας, Τόμος 1, 1960 - 1969: Η δεκαετία της εγκαθίδρυσης*, Λευκωσία, 2010

Διαδικτυακές Πηγές

Ριζοσπάστης, «Έφυγε από τη ζωή, πλήρης ημερών ο Μανώλης Γλέζος», Τρίτη, 31 Μάρτη 2020, στο https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10732628 (ημερομηνία πρόσβασης 2/9/2020)

Ριζοσπάστης, «Ο πολυτεχνικός ορίζοντας με βάση τη γενική μόρφωση», Τετάρτη 18 Οκτωβρίου 2017, στο https://www.rizospastis.gr/story.do?id=9548124 (ημερομηνία πρόσβασης, 2/9/2020)